

Wierbiaż Niżny – huculska(?) cerkiew na Liście UNESCO

Włodzimierz Witkowski

architekt

Politechnika Łódzka

Narodowy Instytut Dziedzictwa

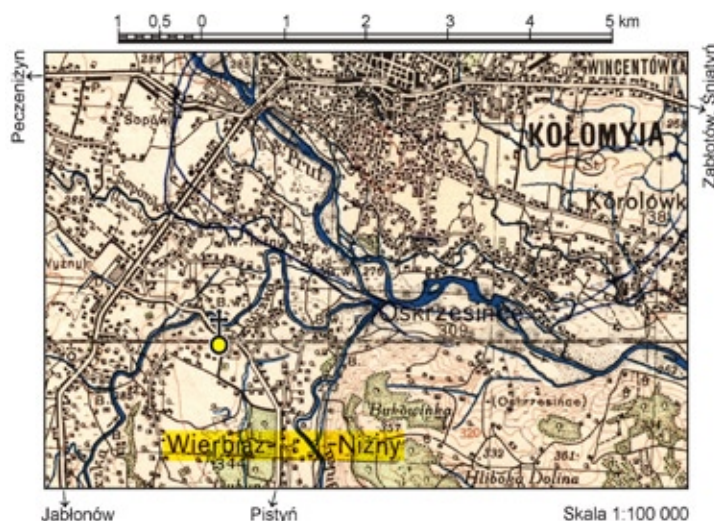
Oddział Terenowy w Łodzi

Słowa kluczowe: cerkiew huculska, cerkiew drewniana, architektura drewniana, Wierbiaż Niżny, Huculsczyzna, Pokucie, Lista światowego dziedzictwa UNESCO

W DNIU 21 CZERWCA 2013 ROKU NA 37. SESJI Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO na Listę światowego dziedzictwa UNESCO została wpisana, wraz z piętnastoma innymi drewnianymi cerkiewiami w polskim i ukraińskim regionie Karpat, cerkiew pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (Rizdva Presvatoï Bogorodici – Roždestva Prečistoï Divi Mariï) w Wierbiażu Niżnym, w powiecie (*rajo-nie*) kołomyjskim, w obwodzie iwano-frankińskim (przed 1939 r. województwo stanisławowskie, powiat kołomyjski, dekanat greckokatolicki pistyński).

W krótkim, oficjalnym opisie na jej temat przeczytać można:

„Cerkiew parafialna wzniesiona w 1808 r. (obecnie parafia prawosławna Patriarchatu Kijowskiego), na planie krzyża, o konstrukcji zrębowej. Pięciokopułowa

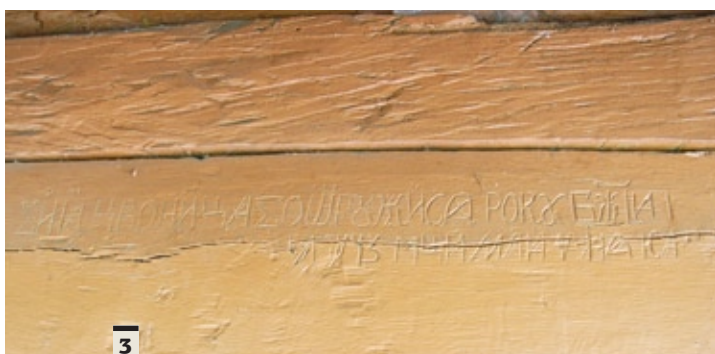

cerkiew typu huculskiego. Konstrukcja zrębowa pod okapem otwarta. Wewnątrz polichromia z końca XX w., ikonostas z początków XIX w. Najlepiej rozwinięty przykład ewoluujących etapów cerkwi huculskiej. Obiekt zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ stanowi świadectwo wyraźnego, odrębnego stylu architektonicznego, niepodobnego do innych spotykanych w regionie. Cerkiew prezentuje najwyższy kunszt ciesielski”¹.

O ile jednak w przypadku wpisanych na Listę ośmiu cerkwi z terenu Polski fachowa wiedza na ich temat zwykle znacznie wykracza ponad treść takiej skrótowej notki, o tyle w przypadku przynajmniej niektórych wpisanych obiektów ukraińskich wiadomo o nich – i to nie tylko w Polsce(!) – stosunkowo

1. Położenie wsi i cerkwi. Podkład: Mapa topograficzna 1:100 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, arkusze: Kołomyja (pas 54, słup 40), Warszawa 1933 (32-33), Kuty (pas 55, słup 40), Warszawa 1933 (30), wersja niemiecka z okresu II wojny światowej: Kolomea (Kolomyja), Grossblatt Nr 440, 1940 (ze zbiorów autora)

1. Localisation of the village and the *tserkva*. Background: topographic map 1:100 000 made by the Military Geographic Institute in Warsaw, sheets: Kołomyja (P 54, S 40), Warszawa 1933 (32-33), Kuty (P 55, S 40), Warszawa 1933 (30), the German version from the period of World War II: Kolomea, Grossblatt No 440, 1940 (from the author's collection)

niewiele. Sytuacja taka dotyczy m.in. cerkwi w Wierbiążu Niżnym².

Z uwagi na fakt prowadzenia od kilkunastu lat pomiarów inwentaryzacyjnych drewnianej historycznej architektury ludowej i sakralnej na terenach Huculszczyzny i Pokucia w ramach wypraw naukowych studentów architektury Politechniki Łódzkiej, autor pozwala sobie zaprezentować wierbiąską świątynię bliżej, będąc przekonany, że dla polskich czytelników informacje o niej mogą być z wielu powodów interesujące.

Wierbiąż (d. Werbiąż, Wierzbiąż lub Wierzbiz) Niżny, ukr. Нижній Вербіж (Nižnij Verbiž), d. Вербіж Нижній (Verbiž Nižnij), położony zaledwie około 5 km na południe od Kołomyi (il. 1), poza etnograficznymi granicami Huculszczyzny, jest wsią o co najmniej XIV-wiecznej metryce. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z dnia 9 grudnia 1375 roku: „Władysław Książę Opolski, nadaje wsie Strylcz (Strzelicze) »in districtu nostru Zudaczouiensi, Wierzbąsz, (Wirzbąsz [Wierbiąż]) i Mikityńce (Mikaitinicz [Mykietyńce]) in districtu Colomiensi« Waszkowi Teptukowiczowi prawem lennem pod pewnymi warunkami”³. Nadanie potwierdzone zostało (wraz ze wsią Gwoszdycz [Gwoździec]) przez Władysława Jagiełłę w Niepołomicach 26 października 1416 roku⁴. W opracowaniach radzieckich i ukraińskich funkcjonuje data 1443⁵.

Wedle lokalnej tradycji natomiast wieś pochodzić ma nawet z XIII wieku.

Autor nie ma danych, kiedy w miejscowości założono parafię ani kiedy zbudowano pierwszą cerkiew, ale wiadomo, że historycznie parafia obsługiwała także cerkiew filialną pw. św. Michała Archanioła w Wierbiążu Wyżnym⁶.

Obecna cerkiew datowana jest na 1808 rok⁷. Pierwotnie – jak wszystkie inne na tym terenie – greckokatolicka, aktualnie należy do Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego (УПЦ КП), jednego z trzech głównych odłamów prawosławia w tym kraju. Proboszczem jest o. Wasyl (Bazyli) Wepruk. Święto patronalne odbywa się 21 września.

Historia

Tablica fundacyjna na nadprożu drzwi do babińca świadczyć ma, że cerkiew pochodzi z lat 1788, 1808. Niestety, oryginalny napis na nadprożu został zasłonięty, a na sklejce wycięto współczesny na wzór dawnego (il. 2). Brzmi on w tłumaczeniu autorskim: „TA CERKIEW ŚWIĘTA CHRAMU [pod wezwaniem?] NARODZENIA PRZECZYSTEJ BOGU-RODZICY NA CZEŚĆ I CHWAŁĘ BOŻĄ ZA ODPUSZCZENIE GRZECHÓW I ZBAWIENIE DUSZ MODŁĄCYCH SIĘ CHRZEŚCIJAN JEST [powstała] STARANIEM BUDOWY FUNDATORA HRYHORIIA SEMENIUKA I POZOSTAŁYCH PROWIZORÓW ROKU BOŻEGO 1788 [i?] 1808 MIESIĄCA MAJA DNIA 3” („SIA CERKOV” S[VĀ]TAĀ HRAMU ROŽDESTVA PR[EČIS]TĪĀ B[OGORO]D[I]CY NA ČEST’ JHVALU B[O]ŽĪŮ ZAO[D]PUŠENĪE GR”HOV” [w oryginale prawdopodobnie GRĚHOV”] ISPA-S[E]NĪĚ D[U]Š” MOLĀŠISIĀ HR[IS]TĪAN”: ĚST’ ZA STARA[N]ĪĚM SOORUŽI TITORA”⁸

2. Kopia napisu fundacyjnego z nadproża drzwi do babińca. Oryginał pod spodem. Wszystkie fot. W. Witkowski

2. A copy of foundation inscription from door lintel of the vestibule for women (named *babbynets*). Original underneath. All photos by W. Witkowski

3. Napis fundacyjny na nadprożu drzwi dzwonnicy

3. Foundation inscription on door lintel of the belfry

4. Widok cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy od południa

4. View of the *tserkva* dedicated to Holy Mother's Birth, from the south

4

GRIGORIÂ SEMENÛKA I PROČIIH⁹ PRO-
V"ZOROV¹⁰ [w oryginale prawdopodobnie PRO-
VĚZOROV] ROKU B[O]Ž[OGO] 1788 IAGŲI
[w oryginale prawdopodobnie †AGŲI – 1808 lub
I AGŲI – i 1808?] M[ISÂ]CA MAÏ DNÂ 3")¹¹.

Wedle tradycji cerkiew została zbudowana przez wspomnianego Hryhorija Semeniuka Melnyka, byłego opryszka, „za doboszowe”¹² pieniądze.

Ludowy przekaz przytaczany przez Stanisława Vincenza mówi o tym, że jeden z opryszków Dobosza, który wraz z pieniędzmi zniknął bez śladu, został przypadkowo spotkany przez watażkę w trakcie odpustu w Wierbiążu. Zagrożony zemstą z rąk herszta bandy, zaprowadził go do nowej cerkwi i przyznał się, że postawił ją własnoręcznie za pieniądze grupy, chcąc odkupić swoje winy z czasów, gdy był jej członkiem. Dobosz miał mu odpowiedzieć, że gdyby o tym wiedział, toby mu jeszcze dołożył złota¹³.

Inne przekazy mówią, że fundator po rozbiciu doboszowej kompanii przyszedł do wsi anonimowo ze skarbem, który – jako skarbnik grupy¹⁴ – miał ukryć. Zatrudnił się u młynarza i stąd wziął nazwisko Melnyk – Młynarz (Semeniuk, czyli pochodzący od Semen) ¹⁵. Za zbójnicze pieniądze zbudował cerkiew

jako pokutę za swoje grzechy. Kiedy „doboszowcy” po jakimś czasie się zebrali i odnaleźli go, zapytali o skarb. A on miał im odpowiedzieć „O, tu jest skarb” i pokazać cerkiew.

Jednak grupę Dobosza rozbito po śmierci watażki w 1745 roku, zatem pomiędzy chwilą śmierci zbójnika a budową cerkwi w 1788 roku musiałyby upłynąć 43 lata. Miejscowi krajoznawcy Mychajło Łasijczuk i Iwan Łudczak datę rozpoczęcia budowy przesuwają nawet na rok 1756, co przybliżałoby ją przynajmniej trochę do czasów rozpadu doboszowej kompanii. Piszą ponadto, że *tytor* (Semeniuk) „wynalazł i sprawdził z gór 24 huculskich majstrów a gromada wzięła na siebie wydatki związane z wożeniem drewna ze wsi Kniaźdwór”¹⁶. Przytaczają też wersję wydarzeń ujawnioną im przez Romana Illicza Semeniuka, jednego z potomków Hryhorija Semeniuka Melnyka, jakoby zbójnicki skarb został przez niego odnaleziony (a nie zabrany opryszkom i schowany przed nimi) dzięki informacji uzyskanej od pewnego starego Hucuła, ale żeby znalazcy nie przyniósł nieszczęścia, można go było wykorzystać tylko na budowę świątyni. Kompaniom Dobosza, którzy wiele lat po śmierci herszta wspomnieć się mieli o pieniądze, wskazał nowo zbudowaną

cerkiew dopiero wówczas, gdy zaczęli mu łać do gardła gorącą smołę¹⁷.

Wcześniej, bo w 1743 roku, czyli jeszcze w czasach działalności doboszowych opryszków, zbudowana została istniejąca do dziś dzwonnica, o czym świadczy nieporadną ręką wycięty napis fundacyjny na nadprożu jej drzwi: „ZIIA CVONICA ZOORUŽICÂ ROKU BŽIIÎ #AΨ₄₃ [1743] MCIÂ MAÂ DNÂ KA [21]”, czyli „TA DZWONNICA ZBUDOWANA ROKU BOŻEGO 1743 MIESIĄCA MAJA DNIA 21” (il. 3). Dzwon z 1745 roku (czego z kolei dowodzi napis na jego obwodzie) ofiarowany został przez Hryhorija Melnyka (czyli Semeniuka)¹⁸. Ludowy przekaz mówi, że na odlanie dzwonu Semeniuk ofiarować miał zbójnickie srebrne monety, które wysypał z noszonej na plecach torby bezpośrednio do płynnego spizu. Data odlania dzwonu pokrywa się z ograniczeniem działalności opryszków Dobosza po śmierci ich herszta.

Należy zwrócić uwagę na zastanawiająco długi czas budowy cerkwi. Jeśli zaczęto ją stawiać w istocie w wymienionym na tablicy fundacyjnej roku 1788 (a nawet w roku 1756!), a zakończono w roku 1808¹⁹, budowa trwałaby odpowiednio 20 lat lub aż 52 lata, co wydaje się nieprawdopodobne choćby z racji trwałości materiału i jego odporności na warunki atmosferyczne²⁰. Ponadto nikt we wsi tak długo nie utrzymywałby majstrów ciesielskich. Poza tym mieszkańcy w ciągu tylu lat musieli mieć gdzie się modlić, zwłaszcza że Wierbiąż był wówczas wsią o utrwalonej od kilku wieków tradycji, więc z pewnością parafia (a zatem i świątynia) istniała tam od dawna²¹. Cerkiew musiała zatem powstać w krótszym czasie i zostać przynajmniej przykryta dachami, natomiast wewnątrz być może wykończono ją stopniowo. W roku 1808 dokonano by jedynie jej poświęcenia, które zostało zapisane w *Szematyzmach* jako termin ostatecznego zakończenia budowy i stąd na tablicy fundacyjnej pojawiła się data dzienna.

Jeszcze inne światło na historię budowy cerkwi rzuca informacja o tym, że w roku 1811 stara cerkiew z Wierbiąży Niżnego została... zakupiona i przewieziona do Szeparowców koło Kołomyi, gdzie postawiono ją jako cerkiew pw. św. Anny w miejsce dawniejszej, spalonej²². W takim przypadku zarówno data 1788, jak i 1808 są dla Wierbiąży prawdziwe, tyle że dla różnych obiektów. Tymczasem Semeniuk w 1812 roku został przez cesarza Franciszka II (I) Habsburga nagrodzony za postawienie cerkwi małym złotym

medalem. Informacja prasowa na ten temat podaje jednak kolejną, nieco inną wersję chronologii wydarzeń związanych z budową: „Młynarz Grzegorz Semoniuk z Wierzbąży w Cyrkule Stanisławowskim, wystawił w latach 1809 i 1810 jako cieśla własnymi rękami i własnym kosztem nowy kościół parafialny w Wierzbąży niżnym, i posprawił za swoje pieniądze różne sprzęty kościelne. N. Pan, raczył go za to naślaskawiey obdarzyć małym złotym cywilnym medalionem zasługi²³. Należy przy tym wspomnieć, że Semeniuk miał w 1812 roku już 104 lata (*sic!*).

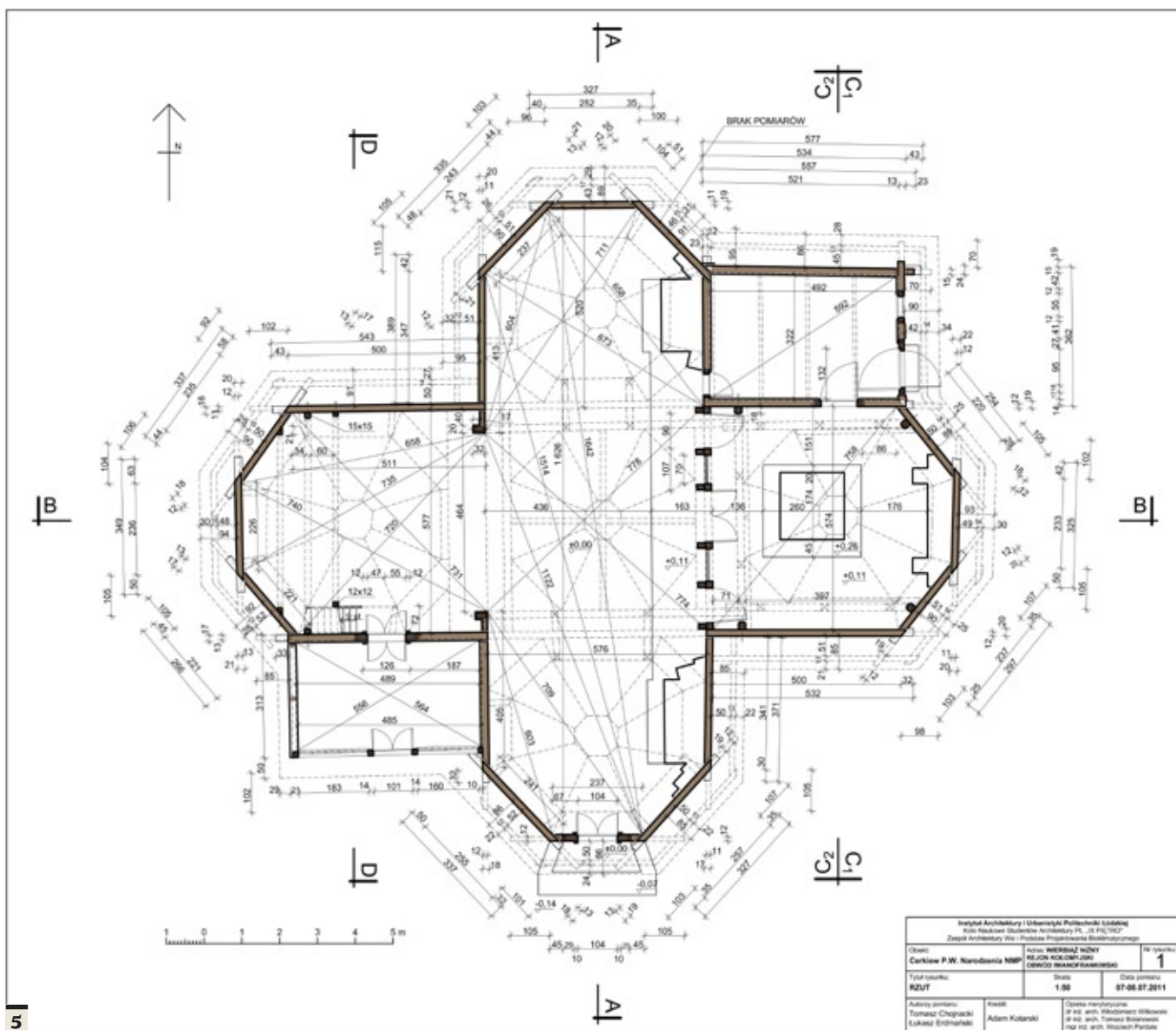
Podsumowując informacje dotyczące historii budowy cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Wierbiąży Niżnym, niewątpliwie jest, że postać Hryhorija Semeniuka przewija się w przekazach dotyczących okresu między połową XVIII wieku a pierwszym dziesięcioleciem XIX wieku. Całkowicie niejasne pozostaje, dlaczego budowa miałaby trwać tak długo. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że w tym czasie Semeniuk mógł uczestniczyć w powstaniu nie jednej, a dwóch cerkwi – starszej (rozebranej i w 1811 roku przeniesionej do Szeparowców) i nowszej, zbudowanej na miejscu poprzedniej, poświęconej w 1808 roku, która istnieje do dziś.

Położenie

Cerkiew położona jest w centralnej części wsi, przy lokalnej drodze wiodącej doliną rzeczki Pistynki z Wierbiąży Wyżnego do Pistynia, na wysokiej skarpie – wysuniętym na północ cyplu nad rzeką Luczka²⁴, około 10-15 m nad poziomem drogi. Jest orientowana, otoczona murem, tynkowanym ogrodzeniem, z drogi prowadzą do niej betonowe schody z lat 30. XX wieku. Od północy i wschodu otaczają ją stare lipy. Miejsce to wedle lokalnej tradycji w czasach dawnej Rusi było siedzibą klasztoru²⁵, stąd do dziś przez miejscowych zwane jest Czernycz (od czerńców – mniichów). Klasztor ów przestał istnieć w czasie któregoś z licznych najazdów tatarskich.

5. Rzut przyziemia. Pomiar inwentaryzacyjny IAIU PŁ, 2011 r., pod kierunkiem W. Witkowskiego, rys. A. Kotarski

5. Ground floor plan. Inventory measurement by the Institute of Architecture and Urban Planning at Łódź University of Technology, 2011, under supervision of W. Witkowski, drawing by A. Kotarski

Charakterystyka formy

Pięciokopułowa cerkiew (il. 4) na planie krzyża zbliżonego do równoramiennego (oś wschód-zachód nieznacznie wydłużona) ma w poziomie przyziemia wszystkie cztery ramiona zamknięte trójbocznie (wg Patriarchy Dymitrija typ planu krzyżowy tetrakonchowy²⁶). Na omawianym obszarze jest to jedyna znana, drewniana, pięciokopułowa cerkiew o takim planie, kojarzona z grupą cerkwi huculskich, prawdopodobnie głównie właśnie ze względu na „krzyżowy” kształt rzutu (il. 5). Jednakże poprzez tę wyjątkowość, wynikającą z wielobocznych zamknięć wszystkich ramion, nie da się jej przypisać do żadnego z charakterystycznych dla tejże grupy typów planów i ich powiązań z rozwiązaniami bryłowymi²⁷. Nieistniejąca cerkiew w nieodległym Książdzorze z 1846 roku, także pięciokopułowa, określana przez Patriarchę Dymitrija

również jako tetrakonchowa²⁸, znana z nielicznych fotografii²⁹ oraz rysunku rzutu publikowanego przez V. Sićyńskiego³⁰, miała jednak plan przyziemia w kształcie krzyża opartego na pięciu kwadratach, z których nawowy był o większych rozmiarach, i dopiero powyżej daszku opasującego co najmniej trzy (a zapewne wszystkie cztery) ramiona zamknięte trójbocznie. Bliźniaczy do cerkwi w Książdzorze układ przestrzenny³¹ reprezentowała cerkiew z pobliskiego Tłumaczyka (1852, również dziś nieistniejąca), tak samo nieprecyzyjnie interpretowana jako tetrakonchowa³². Zarówno cerkiew w Książdzorze, jak i Tłumaczyku miały przy tym nieproporcjonalnie wysokie, dwustopniowe bębny podzielone niewielkimi daszkami opasującymi, czego w cerkwi w Wierbiażu Niżnym brak. Pozostałe pięciokopułowe cerkwie typu huculskiego, położone w niedalekim sąsiedztwie, mają ramiona boczne zamknięte prostokątnie aż do poziomu *werchopasannja*

włącznie, a ośmioboczne bębny bań nad ramionami krzyża wyrastają tam wprost z trójpołaciowych dachów, na przykład: Spas (1811, przebudowana w 1863 r. z trójdzielnej trójkopułowej na pięciokopułową na planie krzyża), Korszów (1843), Wierzbowiec (1850), Rożnów (pw. Narodzenia NMP, 1868), Tudiów (1900, nie istnieje). Ponadto wszystkie te cerkwie (prócz spaskiej) są o co najmniej trzy dekady późniejsze od wierbiańskiej.

W porównaniach nie można również uwzględnić grupy cerkwi o planach trójkonchowych – *trëfle* (z ramionami bocznymi oraz prezbiterium zamkniętymi trójbocznie i czworobocznym babińcem), występujących licznie między innymi na obszarach dzisiejszych rejonów dolińskiego i rożniatowskiego i także kojarzonych z huculskimi³³. Poza podstawową różnicą w kształcie rzutu przyziemia są one bowiem niemal wszystkie jednokopułowe i skądinąd wywodzona jest ich geneza.

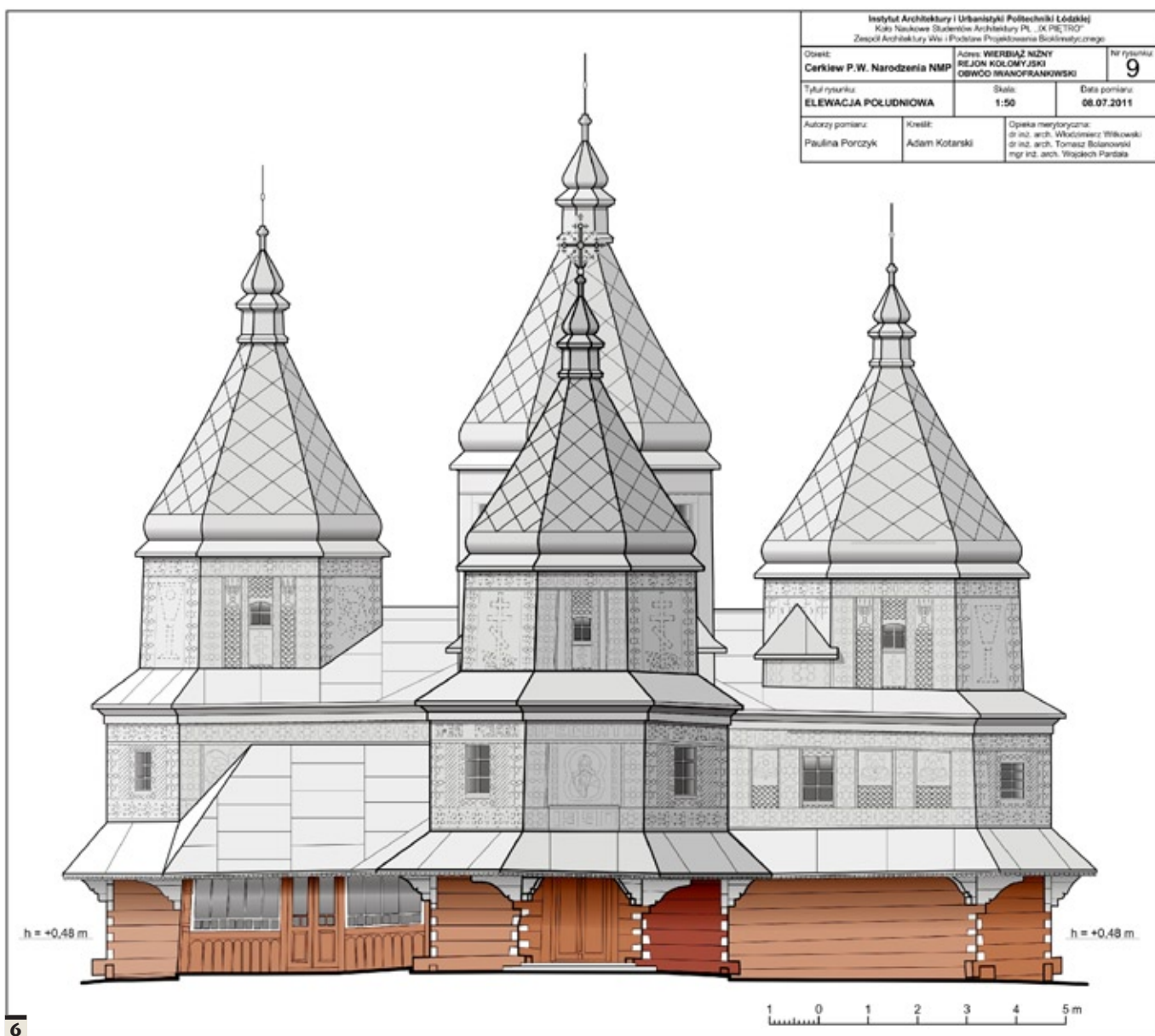
Od strony północno-wschodniej wierbiańskiej cerkwi, między północnym ramieniem a częścią ołtarzową, dobudowano prostokątną zakrystię, a od południowo-zachodniej, między babińcem a południowym ramieniem krzyża (czyli po przekątnej), ganek-werandę (obecnie wtórnie przeszklony) osłaniający wejście do babińca. Zauważyć należy brak wejścia na podłużnej osi świątyni. Drugie wejście znajduje się w południowym odcinku ściany południowego ramienia krzyża, czyli tradycyjnie. Wejście do zakrystii umieszczone jest zaś od wschodu.

Bryła od zewnątrz (il. 6) prezentuje się jako trójpoziomowa (plus dachy nad kopułami). Zrąb podstawowy podzielony jest w połowie wysokości daszkiem opasującym (*opasannja*), wspartym na płatwiach leżących na pięknie, choć stosunkowo skromnie profilowanych rysiach. Powyżej okapu głównego zręby górnej części ramion zwężone, przechodzą w ośmioboczne bębny zamknięte od góry namiotowymi, wieńcowymi kopułami, nakrytymi ośmiopołaciowymi dachami namiotowymi, profilowanymi w dolnej części do formy bań, zwieńczonymi ślepymi latarniami z makowicami i bogatymi, kutymi krzyżami. Bęben i kopuła nad zrębem środkowym – nawowym – tradycyjnie wyższe od pozostałych. Od wewnątrz bęben ten usztywniony jest w zwieńczeniu w sposób typowy – parą krzyżujących się ściągów (*perechrestja*). Pozostałe cztery kopuły nie mają ściągów u podstawy.

Nadia Babij podnosi mogący mieć znaczenie dla budowy, ale przede wszystkim dla kształtu bryły cerkwi fakt. W dokumentach historycznych z czasów Dobosza oprócz Semeniuka pojawia się również postać Mychajła Maljarczuka, ożenionego z córką wierbiańskiego młynarza³⁴. W 1742 roku miał on być sądzony w Stanisławowie za związki z grupą Ołeksy Dowbusza. W czasie rozprawy zeznał, że pochodzi z Rudki za Kamieńcem (Podolskim), uczył się w kilku ruskich szkołach, trafił do Wierbiaża i tam przez rok u malarza uczył się malarstwa, a po ślubie z młynarzówną sam został młynarzem³⁵. Zdaniem Nadii Babij pochodzenie oraz wykształcenie Maljarczuka – młynarza mogły wpłynąć na wybór odmiennej od powszechnych w regionie formy wierbiańskiej cerkwi, a bliższej według niej znanym z XVII i XVIII wieku wysokim, pięciokopułowym cerkwiom z Podola, Naddnieprza, Ukrainy Lewobrzeżnej i Słobozanszczyzny, na co daje kilka przykładów i odwołań do literatury³⁶, podnosząc również fakt występowania wielobocznych zamknięć ramion krzyża w drewnianych cerkwiach jako cechy typowej dla XVIII wieku i epoki baroku. Nie ma jednak na razie przekonujących dowodów, że Maljarczuk w ogóle brał udział w procesie powstawania świątyni, zwłaszcza że sąd wydał go katu na męki, choć zarazem źródła nie potwierdzają jego śmierci³⁷. Wiadomo tylko, że urodził się na Podolu, mieszkał w Wierbiażu i był człowiekiem jak na tamte czasy i tamto miejsce relatywnie dobrze wykształconym.

Babij twierdzi, że cerkwi w Wierbiażu Niżnym nie można zakwalifikować jako należącej do typologicznej grupy huculskiej ze względu na kształt planu, jego znaczną wielkość, proporcje bryły, szeroki daszek opasujący, powtarzający go wydatny gzyms pod okapem, wieńczący górną część zrębu (*werchopasannja*), „ośmioboczne wieże”, wyraźne zwiększenie wymiarów pionowych w stosunku do typowych, co ma dawać wnętrzu iluzję wyjątkowej lekkości.

Tymczasem artykulacja podziałów poziomych bryły ma charakter jak najbardziej typowy, a wnętrze nie różni się istotnie od wnętrza dziesiątek cerkwi na Pokuciu i Huculszczyźnie. Okap daszku opasującego jest relatywnie wąski (85-90 cm), a wspomniany gzyms również niczym się nie wyróżnia. Wielkość planu także nie odbiega od innych świątyń regionu. Cerkiew może być odbierana wizualnie jako stosunkowo wysoka głównie przez fakt dominacji w widoku

perspektywnym pionowych krawędzi podziałów zewnętrznych, a także ze względu na trójboczne zamknięcia ramion krzyża już w ich najniższej części, co je optycznie zmniejsza i wysmukla całą bryłę. Wysokości wewnętrzne od poziomu $\pm 0,00$ (przyjętego dla podłogi pośrodku zrębu nawowego) do kluczy kopuł wieńcowych wynoszą odpowiednio: 11,52 m dla kopuły głównej, po około 8,67 m dla kopuł bocznych oraz 9,00 m dla kopuły nad babińcem i 9,23 m dla kopuły nad prezbiterium³⁸. Wysokości zewnętrzne

od poziomu $\pm 0,00$ do podstaw krzyży wynoszą odpowiednio: około 16,76 m dla zwieńczenia nad kopułą główną, 13,45 m i 13,54 m dla zwieńczeń nad kopułami bocznymi, 14,56 m dla zwieńczenia nad kopułą nad babińcem oraz 13,80 m dla zwieńczenia nad kopułą wznoszącą się ponad częścią ołtarzową³⁹. Przy wewnętrznej długości świątyni wzdłuż osi podłużnej wynoszącej około 18,80 m i wewnętrznej szerokości zrębu równej 16,26 m⁴⁰ proporcje te nie odbiegają od innych podobnej wielkości cerkwi na badanym obszarze Huculszczyzny i Pokucia.

Dokładnie tę samą wysokość 11,50 m od podłogi do klucza kopuły ma na przykład pięciokopułowa cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w położonym po sąsiedzku Spasie (dawniej Ispas), powstała w 1811 roku (czyli niemal w tym samym czasie co wierbińska), początkowo jako trójkopułowa, trójdzielna, po

6. Elewacja południowa. Pomiar inwentaryzacyjny IAiU PL, 2011 r., pod kierunkiem W. Witkowskiego, rys. A. Kotarski, interpretacja kolorystyczna W. Witkowski

6. South elevation. Inventory measurement by the Institute of Architecture and Urban Planning at Łódź University of Technology, 2011, under supervision of W. Witkowski, drawing by A. Kotarski, colour interpretation by W. Witkowski

przebudowie w 1863 roku oparta na rzucie pięciu kwadratów (wysokości do zworników jej kopuł bocznych to 10,04 m i 10,90 m, dla kopuły nad prezbiterium to odpowiednio 10,64 m); wysokości budowli do podstaw krzyży są tam także bardzo zbliżone do tych z cerkwi wierbiąskiej.

W Korszowie (1843) klucz kopuły głównej znajduje się 13,00 m nad podłogą, dla kopuł bocznych to odpowiednio 11,10 m i 11,40 m, dla kopuły nad babińcem 11,55 m. Wewnętrzna rozpiętość skrzydeł tej cerkwi to 19,65 m, długość wewnętrzna rzutu podstawowego wzdłuż osi wschód-zachód to około 18,50 m. Bardzo zbliżone proporcje mają też cerkwie pw. Zwiastowania NMP w Wierzbowcu koło Kosowa (1850) oraz pw. Narodzenia NMP w Rożnowie (1868).

Zatem jeśli w istocie trudno wiązać wprost wierbiąską świątynię z grupą typologiczną cerkwi huculskich, to przede wszystkim (a może wręcz wyłącznie) z powodu wyjątkowego dla tego regionu kształtu rzutu przyziemia, bo pozostałe jej cechy morfologiczne są dla tejże grupy typowe. Oczywiście można też dyskutować, czy w ogóle cerkwie „krzyżowe” pięciokopułowe uznawać za należące do grupy huculskiej. Autor jest jednak zdania, że nawet uwzględniając fakt, że żadna z nich nie znajduje się w etnograficznych granicach Huculszczyzny⁴¹, to ze względu na kształty rzutów (pięć kwadratów), ich rozmiary, artykulację podziałów brył i ich proporcje oraz z racji na fakt, że na

przyległych do Huculszczyzny terenach Pokucia były one stawiane najczęściej przez huculskich cieśli, należy traktować je jako jedną z charakterystycznych odmian huculskiego typu architektury sakralnej. Tak czy inaczej, cerkiew wierbiąska jest jednak w pewnym sensie hybrydą, łączącą cechy cerkwi typu huculskiego z absolutnie niespotykanym w regionie planem i dlatego – zdaniem autora – nie powinno się jej kwalifikować jako „najlepiej rozwiniętego przykładu ewoluujących etapów cerkwi huculskiej”⁴², zwłaszcza że od większości z nich jest znacznie starsza.

Niewątpliwie jednak geneza nietypowego rzutu, a w konsekwencji całej bryły wierbiąskiej cerkwi pozostaje zagadką, zaś „śladu podolskiego” nie da się na razie jednoznacznie odrzucić.

Cechy konstrukcji

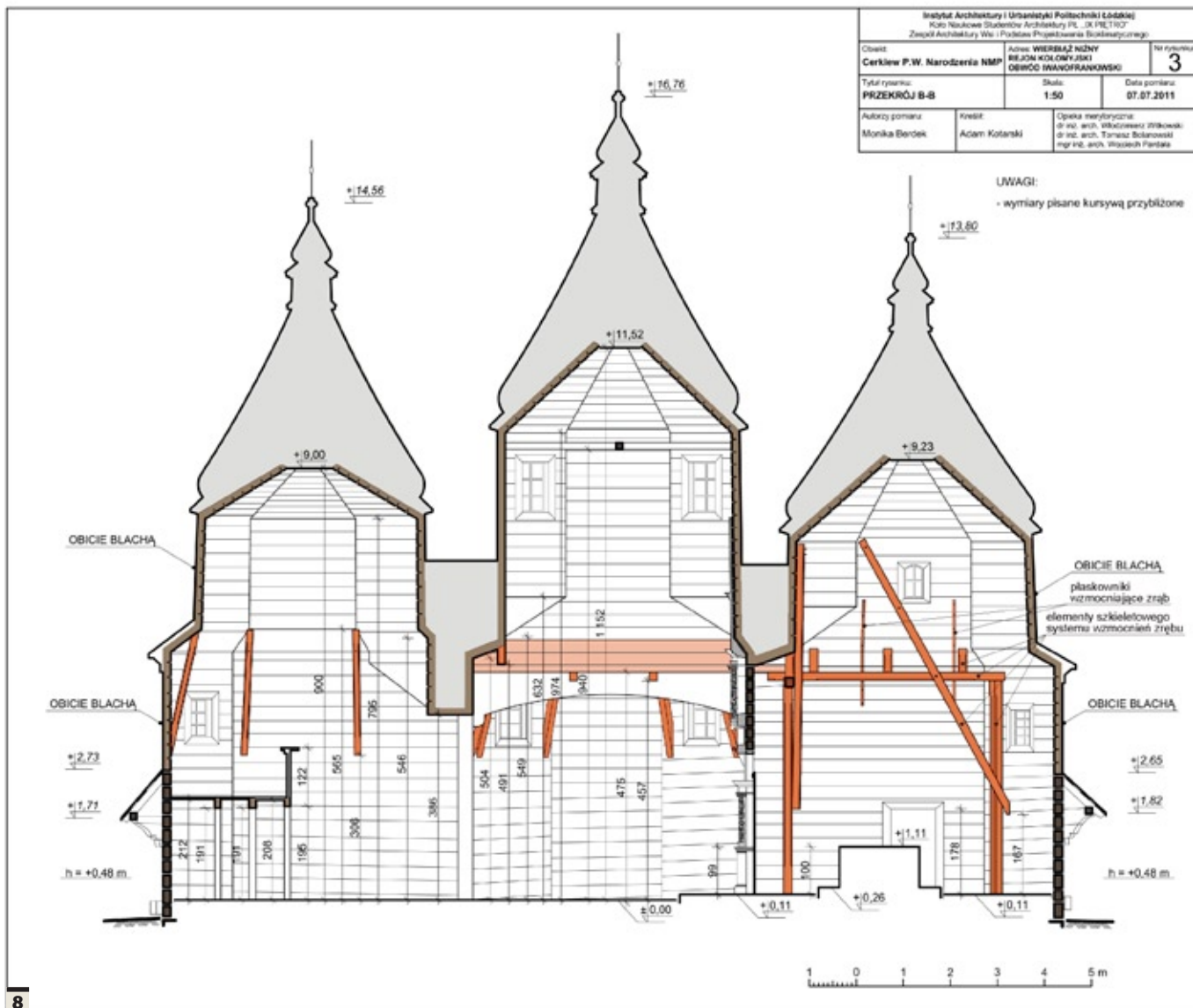
Cerkiew ma konstrukcję zrębu wieńcową z brusów bez ostatków, na nakładkę jednostronną. Pierwsze trzy belki od dołu (w tym podwaliny z ostatkami) są dębowe (il. 7). Należy zauważyć, że cerkwie zbudowane z drewna obrobionego do kantu są rzadkością zarówno na obszarze Huculszczyzny w jej granicach etnograficznych⁴³, jak i na przyległych terenach Pokucia. Przeważają zręby z połowizn kłód. Częściej spotkać można dzwonnice, których dolne, wieńcowe kondygnacje wykonano z krawędziaków, ale i te głównie na graniczących z Huculszczyzną od północy terenach Pokucia. Także wiązanie węglów na nakładkę jednostronną bez ostatków należy na tym obszarze do rzadkości, zdecydowanie częściej spotyka się narożniki na nakładkę z ostatkami, ale to – zdaniem autora – wynika przede wszystkim z faktu, że przy wielobocznych zamknięciach ramion krzyża elementy wieńców

7. Narożnik zrębu z widocznymi dębowymi podwalinami i profilowanymi rysiami

7. Log construction external corner with visible oak sleeper and profiled cantilevers

8. Przekrój podłużny. Pomiar inwentaryzacyjny IAIU PŁ, 2011 r., pod kierunkiem W. Witkowskiego, rys. A. Kotarski, interpretacja kolorystyczna W. Witkowski. Kolorem pomarańczowym oznaczono elementy systemu wsporczo wieńcowej konstrukcji

8. Longitudinal section. Inventory measurement by the Institute of Architecture and Urban Planning at Łódź University of Technology, 2011, under supervision of W. Witkowski, drawing by A. Kotarski, colour interpretation by W. Witkowski. Elements of the supporting system of the log construction are marked with orange

8

w sąsiednich ścianach są ustawione względem siebie pod kątem rozwartym, a nie pod kątem prostym, przy którym niejako łatwiej pozostawić ostatki.

Wykonanie podwalin oraz dolnych wieńców zrębu z dębiny jest natomiast dość typowe dla obszaru Pokucia, nie spotkamy go jednak na samej Huculszczyźnie – zapewne z prostego powodu braku takiego budulca. Co do poziomu ciesiołki, autor jest zdania, że stwierdzenie, iż „cerkiew prezentuje najwyższy kunszt ciesielski”⁴⁴ jest nieco na wyrost, chyba żeby odnosić je do faktu okantowania belek wieńca.

Zrąb zakrystii zbudowano z *protesów* (przeciosów), czyli połowizn kłód w konstrukcji wieńcowej na nakładkę z ostatkami. Na styku ze zrębem podstawowym wykonano sumikowo-łątkowe zakończenie jej ścian. Są to istotne i jednoznaczne dowody na wtórną dobudowę tego pomieszczenia do korpusu

głównego. Przedśionek-werandę postawiono natomiast w konstrukcji szkieletowej z ozdobnie profilowanymi słupami.

Jak należy się domyślać, początkowo cerkiew pokryta była w całości gontem (oprócz nagiego zrębu pod daszkiem opasującym (*pidopasannja*). W latach 30. XX wieku blachą w arkuszach pokryte były dachy kopuł, o czym świadczy archiwalna fotografia publikowana przez Golomidovą⁴⁵, a następnie także pozostałe dachy⁴⁶. Ściany natomiast pozostały tradycyjnie kożuchowane gontem. W 1990 roku cerkiew od poziomu daszku opasującego w całości pokryto bogato dekorowaną, puncowaną, błyszczącą blachą, podobnie jak dziesiątki innych okolicznych świątyń⁴⁷. Jedynie dolna część zrębu pozostała otwarta – naga; niestety, została pomalowana olejno, co jest praktyką nagminną na opisywanym terenie.

Unikalny system wsporczy

Wewnątrz cerkwi zaobserwować można skomplikowany i niezwykle ciekawy konstrukcyjny system wsporczy, nie mający odpowiednika w żadnej ze znanych cerkwi huculskich.

Nasady bębnow nad babińcem i ramionami bocznymi zostały wsparte dodatkowo na długich, obrobionych do kantu i fazowanych zastrzałach, poprowadzonych w przybliżeniu od połowy wysokości ścian do narożników zrębu w zwieńczeniach faset (il. 8, 10). W górnej części zastrzały te są „dociągane” do ścian przy pomocy stalowych prętów – ściągów, prze-

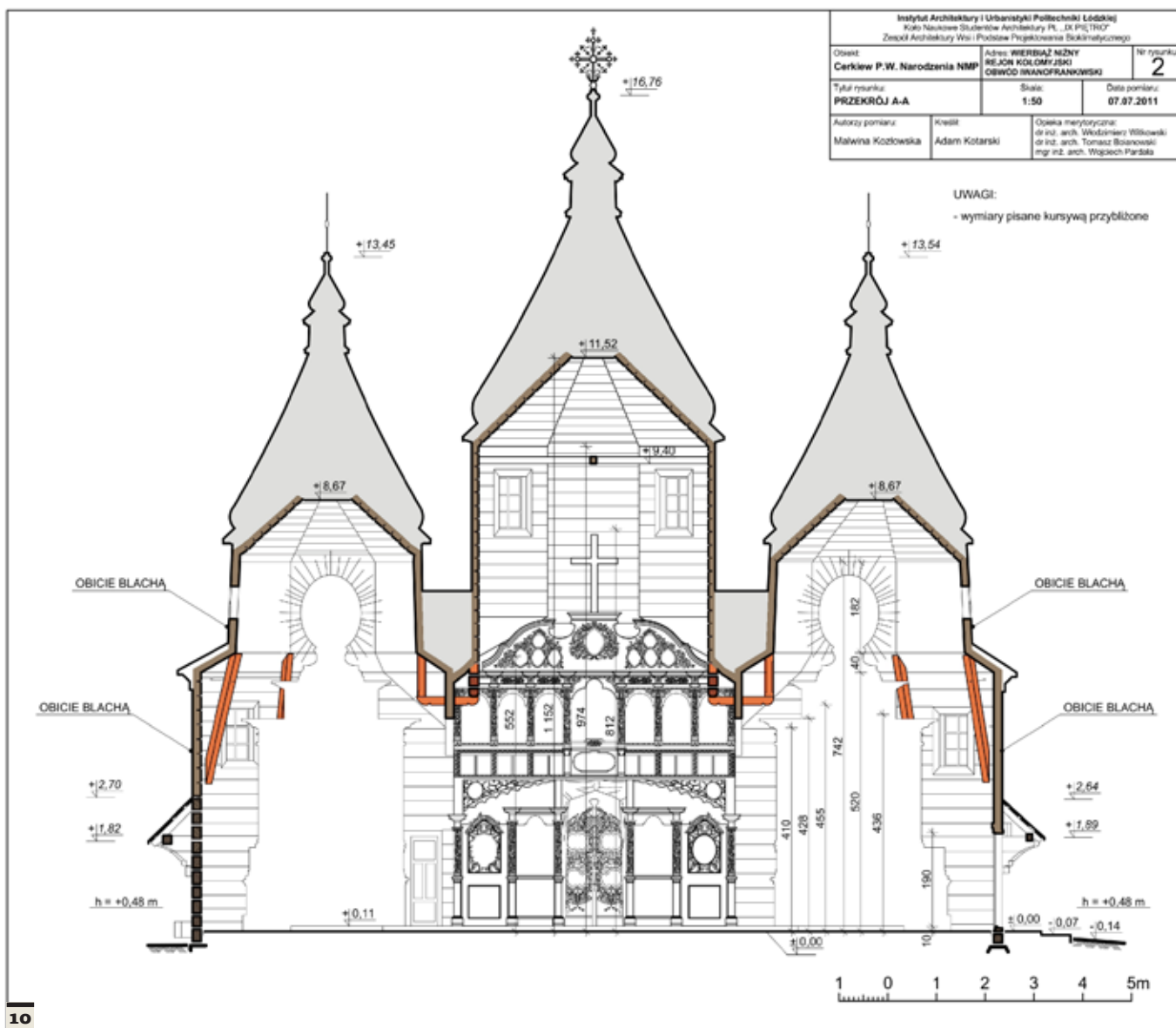
bijających elementy konstrukcyjne na wylot, gwinutowanych na końcach i dokręconych do przebitych krawędziaków od ich zewnętrznej strony nakrętkami z podkładkami.

Na styku ramion bocznych i zrębu nawowego system wsporczy ścian bębnow głównego i bocznych rozwiązano w sposób jeszcze bardziej nietypowy i bardzo pomysłowy (il. 9, 10). Ponad spłaszczonymi łukami otworów łączących nawę i ramiona boczne pary krótkich, poziomych belek wspornikowych przebijają ściany rozdzielające części świątyni, opierając się w środku swej długości na ich zrębach. Od strony nawy na

końcówkach skromnie profilowanych wsporników ułożone są dolne belki przewężonej (wyższej) części zrębu nawowego, przechodzące wyżej w ściany bębna głównego. Od strony ramion bocznych natomiast na końcówkach wsporników ustawione są słupki, na górnych końcach których oparte są z kolei ściany bębnow ramion bocznych. Układ ten działa więc na zasadzie przeciwwagi – naruszenie któregośkolwiek z bębnow lub którejkolwiek z kopuł położonych na poprzecznej osi świątyni mogłoby spowodować naruszenie stateczności, a może nawet zawalenie się bębna z kopułą położonych po przeciwnej stronie wspornika, a w następstwie także trzeciej kopuły i – w konsekwencji – zapewne całej cerkwi.

W ramieniu ołtarzowym z kolei ośmioboczny bęben – tak jak pozostałe – o podstawie mniejszej niż podstawa zrębu ścian dolnej części cerkwi, oparty jest na systemie wzajemnie zależnych belek i słupków, tworzących niejako wspomagający, wewnętrzny szkielet konstrukcyjny, usztywniony dodatkowo bardzo długimi zastrzałami (il. 11, 12, 13).

Szczegółowa analiza przeprowadzona na miejscu, a następnie analiza rysunków inwentaryzacyjnych i dokumentacji fotograficznej każe jednak postawić hipotezę, że opisany wewnętrzny system wsporczy wieńcowej konstrukcji cerkwi (a co najmniej jego część) ma charakter wtórny, czyli że został wprowadzony w trakcie ewentualnego remontu cerkwi dla usztywnienia i wzmocnienia całości skomplikowanej struktury. Za prawdziwością takiego przypuszczenia przemawia kilka faktów. „Przewężone” ściany górnej części zrębu nawowego, oparte na parach wsporników, wbijają się w górną część ikonostasu, dziurawiąc łukowe zwieńczenia skrajnych ikon apostołów z rzędu Wielkiej Deesis i rozcinając gzyms ponad nimi (il. 14). Dolne belki „przewężonych” ścian wręcz przebijają na wylot ścianę między zrębem nawowym a ołtarzowym (il. 8, 12). W wąskich (i stosunkowo ciemnych) przestrzeniach między ścianami „przewężonymi” i „normalnymi” widać zarówno elementy ikonostasu, jak i fasety. Wszystkie elementy o charakterze szkieletowym są ponadto gładkimi i stosunkowo dokładnie opracowanymi krawędziakami o przekroju kwadratowym (z ozdobnym fazowaniem krawędzi), co świadczyć może o przynajmniej częściowej obróbce maszynowej (użyciu traków mechanicznych?) i późniejszym wygładzeniu. Stalowe (o okrągłym przekroju) pręty,

a także mocujące je nakrętki i podkładki są relatywnie delikatne i niewielkich rozmiarów, co z kolei należałoby raczej wykluczyć w przypadku ich przygotowania przez lokalnego kowala. Całość elementów szkieletowych jest obecnie jednolita kolorystycznie

z polichromowanymi ścianami. Ponadto w skrzydle ołtarzowym na przełamaniach zrębu na poziomie faset widoczne są dodatkowe, wtórne wzmocnienia w postaci długich odcinków stalowych płaskowników przybitych do ścian prostopadle do układu belek, co świadczy o tym, że konstrukcję usiłowano usztywniać na kilka sposobów.

Należałoby ponadto zadać sobie pytanie, czy teoretycznie możliwe byłoby stabilne funkcjonowanie wieńcowej świątyni o konstrukcji i kształcie takim jak w Wierbiażu Niżnym bez opisanych wzmocnień – i tu odpowiedź brzmi twierdząco, czego dowodzi porównanie z rozwiązaniami cząstkowymi znanymi z innych pięciokopułowych cerkwi na Pokuciu. Geometria bryły jest jednak obecnie w sposób widoczny zniekształcona – poszczególne części świątyni odchylały się w różnych kierunkach od pierwotnych pionów i poziomów, zatem nie ma wątpliwości, że

9. Styk zrębu nawowego i północnego ramienia krzyża – widoczne elementy systemu wsporczo konstrukcji zrębu

9. The junction of the central nave and the northern aisle – visible elements of the supporting system of the log construction

10. Przekrój poprzeczny. Pomiar inwentaryzacyjny IAIU PL, 2011 r., pod kierunkiem W. Witkowskiego, rys. A. Kotarski, interpretacja kolorystyczna W. Witkowski. Kolorem pomarańczowym oznaczono elementy systemu wsporczo wieńcowej konstrukcji

10. Cross-section. Inventory measurement by the Institute of Architecture and Urban Planning at Łódź University of Technology, 2011, under supervision of W. Witkowski, drawing by A. Kotarski, colour interpretation by W. Witkowski. Elements of the supporting system of the log construction are marked with orange

11

zastosowane wzmocnienia były niezbędne dla zachowania jej stateczności.

Jednak jeżeli nawet mamy do czynienia z konstrukcją wsporczą o charakterze wtórnym, uznać należy, że jest to struktura wyjątkowo przemyślana, która oprócz aspektu czysto użytkowego – technicznego (wzmocnienie łamanego zrębu) wprowadziła także nową, cenną wartość o charakterze estetycznym⁴⁸. Zastosowanie tak przemyślnego, a zarazem delikatnego i wrażliwego systemu wzajemnych zależności konstrukcyjnych wymagać musiało od wykonawców

12

(i projektantów?) znacznej wiedzy teoretycznej w zakresie statyki budowli oraz umiejętności praktycznych. Zdolny młynarz-cieśla – ówczesny inżynier – z pewnością mógłby sobie z tym poradzić, musiałby jednak wyjść poza utarte schematy myślenia.

Dalsze, pogłębione badania dziejów budowy świątyni powinny wykazać, czy przypuszczenia autora o wtórności tego rozwiązania są słuszne, czy też mamy do czynienia z absolutnie wyjątkowym na terenie Pokucia rozwiązaniem o charakterze pierwotnym⁴⁹. Jeśli zaś wzmocnienia wprowadzono wtórnie, w historii świątyni należałoby poszukać daty ich montażu.

11. Północna ściana skrzydła ołtarzowego – system wsporczy konstrukcji zrębu

11. The northern wall of the presbyterial section of the *tserkva* – the supporting system of the log construction

12. Zachodnia ściana skrzydła ołtarzowego (tył ikonostasu) – system wsporczy konstrukcji zrębu

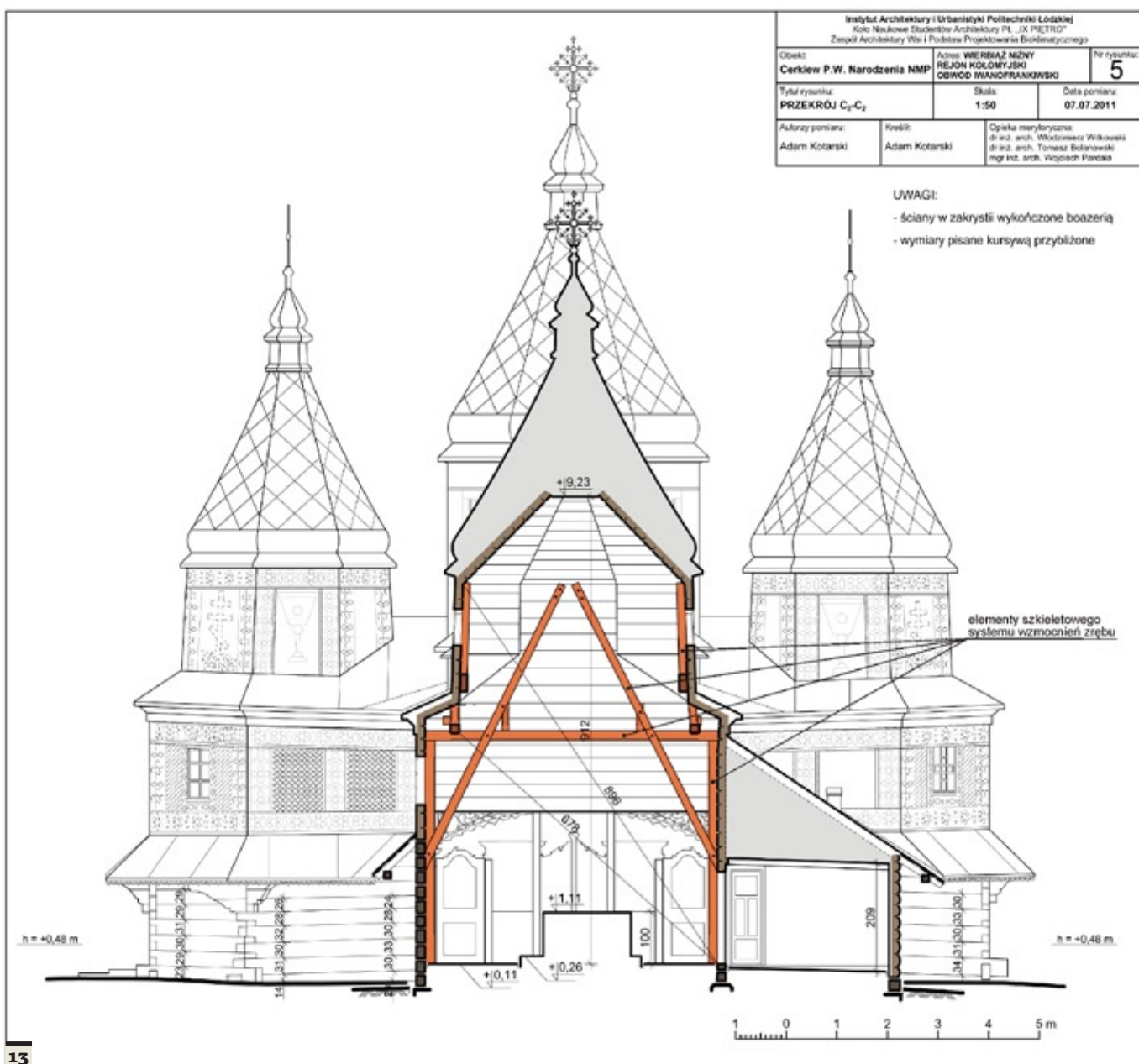
12. The western wall of the presbyterial section of the *tserkva* (the back of iconostasis) – the supporting system of the log construction

13. Przekrój poprzeczny przez prezbiterium (widok w kierunku ikonostasu). Pomiar inwentaryzacyjny IAIU PŁ, 2011 r., pod kierunkiem W. Witkowskiego, rys. A. Kotarski, interpretacja kolorystyczna W. Witkowski. Kolorem pomarańczowym oznaczono elementy systemu wsporczego konstrukcji zrębu

13. Cross-section of the chancel (view at the direction of iconostasis). Inventory measurement by the Institute of Architecture and Urban Planning at Łódź University of Technology, 2011, under supervision of W. Witkowski, drawing by A. Kotarski, colour interpretation by W. Witkowski. Elements of the supporting system of the log construction are marked with orange

Wnętrze

Najcenniejszym elementem wystroju zdaje się być piękny (choć rozwiązany typowo dla regionu) ikonostas z epoki, o barokowej formie, bogato złocony, z drobnym i gęstym detałem snycerskim (il. 15). Wartościowe są ikony zwłaszcza rzędu Wielkiej Deesis (po dwóch apostołów na obrazie). Na szerokości zrębu nawowego w wolno stojących „ołtarzykach” mieszczą się tylko dwie ikony namiestne z czytelnymi wpływami malarstwa zachodnioeuropejskiego. Pozostałe dwie (św. Mikołaja oraz chramowa – Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy) są zdecydowanie większe, usytuowane w monumentalnych, bliźniaczych ołtarzach bocznych, o również barokowych formach, wykonanych

13

na modłę zachodnią (il. 16, 17). Na uwagę zasługują ponadto piękne carskie wrota o delikatnym, niemalże rokokowym, ażurowym, gęstym rysunku pnączy winnej latorośli (il. 18). Wrota diakońskie są już zdecydowanie skromniejsze.

W prezbiterium na tylnej (wschodniej) ścianie stoi wielki, bogaty, barokowy ołtarz, tak zwany *zaprestolny*, z plastycznym przedstawieniem Matki Boskiej z Dzieciątkiem stojącej na półksiężycu (obie postaci w królewskich koronach i w złożonych sukienkach), z kolistym obrazem Bożego Narodzenia w drugiej kondygnacji, z iluzjonistycznie malowanymi, wyciętymi z desek figurami aniołów po bokach (il. 19).

Skromniejsze ołtarze boczne ustawiono przy północnej i południowej ścianie babinca oraz przy północnej ścianie północnego ramienia krzyża.

Wnętrze jest w całości pokryte malowidłami. Polichromie typowe o bardzo przeciętnej wartości artystycznej, głównie motywy patronowe – geometryczne i uproszczone roślinne oraz figuralne, malowane olejno w dominującej kolorystyce błękitu i beżu. Według N. Babij polichromie są współczesne i tak zapisano w notce towarzyszącej wpisowi na Listę UNESCO. Istnieje jednak bardzo duże prawdopodobieństwo, że jest to jedynie współczesne przemalowanie dekoracji dawniejszych. Gorodenko podaje, że historyczny *rozpis* (czyli polichromię wnętrza) wykonał miejscowy wiejski malarz Iwan Woroniuk, którego potomków do dziś we wsi nazywają *Malârevi* (czyli Malarzowi – pochodzący od malarza)⁵⁰.

Chór niewielki, o prostej, pełnej, płycinowej balustradzie, zapewne nie jest powiązany konstrukcyjnie

14

15

ze zrębem babińca, przy ścianach bowiem stoją słupy podpierające belki stropowe prostopadłe do głównej osi świątyni. Brakuje ambony typowej dla większości huculskich i pokuckich cerkwi greckokatolickich.

Zachowały się stare, ramowo-płycinowe skrzydła drzwiowe. Oprócz przejścia z prezbiterium do zakrystii istnieje też dodatkowe – ze wschodniego ramienia krzyża, wąskimi drzwiami znajdującymi się pomiędzy ikonostasem a położonym na lewo od niego ołtarzem bocznym. Zachowała się też historyczna stolarka okienna. Okna prostokątne stojące, w poziomie

14. Skrajna ikona rzędu Wielkiej Deesis przebita przez belki systemu wsporczo

14. The outermost icon of the Great Deesis tier, cut through by logs of the supporting system

15. Widok na ikonostas

15. View at iconostasis

16. Ołtarz boczny św. Mikołaja

16. A side altar dedicated to St Nicolas

17. Ołtarz boczny z ikoną chramową

17. A side altar with the patron saint icon of the Sovereign tier

16

17

werchopasannja sześć- i ośmiokwaterowe, usytuowane po jednym w położonych skośnie ścianach ramion krzyża. W bębnach nad ramionami krzyża okna są małe, czterokwaterowe, zamknięte lukami odcinkowymi, położone tylko w ścianach południowych i północnych, natomiast w bębnie kopuły głównej okna są większe, sześciokwaterowe, usytuowane w ścianach ukośnych.

18

Teren otaczający

W północnym narożniku terenu przycerkiewnego, przy ogrodzeniu, stoi wspomniana dzwonnica z 1743 roku, dwukondygnacyjna, na planie kwadratu, wieńcowa z dębowych brusew w poziomie przyziemia, wyżej szkieletowa (także z dębiny), przykryta namiotowym dachem, podobnie jak cerkiew obita blachą od poziomu daszku opasującego wzniesienie (il. 20). Wypożyczona jest w sześć dzwonów, w tym we wspomniany już z 1745 roku. W miejscu tym zatem niewątpliwie musiała wcześniej istnieć inna cerkiew (w przeciwnym wypadku nie byłoby także dzwonnicy).

Obok wieży dzwonnej stoi nieduży budynek z 1900 roku (dawna plebania?) z bardzo ładnymi, profilowanymi rysiami wspierającymi okap, pokryty – tak jak większość budynków we wsi – sygnowaną dachówką ceramiczną zakładkową ze znanej Fabryki Dachówek w Kołomyi.

18. Detal carskich wrót

18. A detail of the Holy Doors

19. Ołtarz Matki Boskiej w części prezbiterialnej (tzw. *zaprestolny*)

19. The altar of God's Mother in the presbyterian section (named *zaprestolnyi*)

19

Teren dawnego cmentarza wokół cerkwi jest w zasadzie pusty. Znajduje się tu jeden krzyż drewniany, postawiony na 1000-lecie chrztu Rusi i drugi, murowany (prawdopodobnie – jak większość na cmentarzu – z piaskowca), otynkowany, na cokole, z żeliwnym ogrodzeniem. Napis głosi, że jest to grób fundatora: „TUT” SPOČIVAĚ R.B. (RAB BOŽIJ) GRIGORIJ SEMENÛK” MEL’NIK” DOBRODÏTEL’ I PROVÏZOR” SIĀ C[E]RKVI. PROŽIV LÏT” 114 A PRESTAVI[V]CĀ ROKU 1822”, czyli: „TU SPOCZYWA SŁUGA BOŻY HRYHORIJ SEMENIUK MŁYNARZ DOBRODZIEJ I PROWIZOR TEJ CERKWI. PRZEŻYŁ LAT 114 A ZMARŁ W ROKU 1822” (il. 21).

Krzyże na przyległym cmentarzu grzebalnym, wykonane w większości z piaskowca, pochodzą przeważnie z przełomu XIX/XX wieku, czasem są nieco starsze, często ozdobione rozetkami solarnymi (il. 22). Jediną większą budowlą w nowej części cmentarza jest kaplica grobowa „polskich panów” – Kleskich, właścicieli miejscowego majątku. W latach 80. XIX wieku dziedzicem Wierbiąza Niżnego i Wyżnego był Jan Karol Kleski⁵¹, a na początku XX wieku Jan Kleski młodszy⁵². W kaplicy jest ponoć pochowana żona jednego z nich⁵³. Budowla postawiona na planie prostokąta, otynkowana, ze ścianami skromnie dekorowanymi za

20

pomocą płaskich pilastrów i podokapowego gzymsu, od zewnątrz zdaje się być w dostatecznym stanie technicznym (il. 23). Widoczne są znaczne ubytki tynku w dolnej części spowodowane zawilgoceniem dolnych partii murów. Wewnątrz jednak obiekt jest całkowicie rozkopany, ze śladami rozbitych trumien. Obecnie kaplica jest zamknięta i niedostępna.

Nieopodal, na sąsiednim pagórku, mieszkańcy wsi od 2008 roku budują nową, dużą, ceglana cerkiew. W starej do momentu wpisu na Listę UNESCO planowano zorganizować muzeum.

Uwarunkowania prawne i problematyka konserwatorska

Już w okresie międzywojennym cerkiew uznawana była za zabytek⁵⁴. Do 2012 roku znajdowała się w państwowym rejestrze zabytków nieruchomości Ukrainy (objętych ochroną na podstawie prawa Ukraińskiej

Socjalistycznej Republiki Radzieckiej), w kategorii zabytków miejscowego znaczenia (nr 825)⁵⁵. Dzwonnica pozostała poza rejestrem (*sic!*). Dnia 10 października 2012 roku cerkiew wpisana została do Państwowego Rejestru Zabytków Nieruchomych Ukrainy, w kategorii zabytków znaczenia narodowego (nr 090024-H)⁵⁶.

Według N. Babij cerkiew od sierpnia 2009 roku ma tak zwany Paszport obiektu dziedzictwa kulturowego (odpowiednik polskiej Karty ewidencyjnej zabytku architektury i budownictwa, tzw. karty białej), przygotowany przez Państwowy Urząd Naukowo-Restauratorski Obwodu Iwano-Frankińskiego (Deržavne naukowo-restavracijne upravlinnâ Ivano-Frankiv'skoï oblasti)⁵⁷ (*non vidimus*).

Od czerwca 2013 roku wieżbiąska cerkiew wraz z piętnastoma innymi drewnianymi cerkiewiami w polskim i ukraińskim regionie Karpat znajduje się na Liście światowego dziedzictwa UNESCO.

Obszar objęty ochroną zajmuje 2,22 ha. Znajdują się na nim: cerkiew,

dzwonnica, murowane ogrodzenie z lat 30. XX wieku oraz cmentarz z murowaną kaplicą i kamiennymi krzyżami. Planowane jest utworzenie strefy ochrony konserwatorskiej o powierzchni 31,11 ha, której granice zostały wyznaczone przez Naukowo-Badawczy Instytut Studiów w zakresie Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury Ukrainy (Naukovo-doslidnij institut pam'átkoohoronnih doslidžen' Ministerstva kultury Ukraïny) w oparciu o badania terenowe z 2010 roku, a także strefy regulowanej zabudowy⁵⁸.

Po terenowym rozpoznaniu zabytku w lipcu 2011 roku oraz po analizie dokumentacji fotograficznej i inwentaryzacyjnej – rysunkowej autor pozwolił sobie sformułować najpilniejsze, jego zdaniem, postulaty badawcze i konserwatorskie dotyczące świątyni.

1. Zdjęcie arkuszy dekorowanej blachy pokrywającej ponad ¾ zewnętrznej powierzchni ścian oraz wszystkie dachy; konserwacja powierzchni ścian i przywrócenie pokrycia z gontu „kłutego” (łupanego).

21

2. Orzeczenie o stanie technicznym uwzględniające odkształcenia geometrii poszczególnych segmentów bryły, definiujące, czy istnieje potrzeba strukturalnych wzmocnień konstrukcji.
3. Usunięcie warstw farby olejnej ze zrębu w poziomie przyziemia (od strony zewnętrznej) i zabezpieczenie go środkami zapobiegającymi korozji biologicznej powodowanej przez owady – techniczne szkodniki drewna.
4. Badania ścian od wewnątrz na obecność warstw malarskich. Oczyszczenie ścian ze współczesnych, mało wartościowych (i szkodliwych dla drewna)

20. Dzwonnica cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy z 1743 r.

20. The belfry of the *tserkva* dedicated to Holy Mother's Birth, from 1743

21. Cmentarz przycerkiewny, tabliczka na grobie Hryhoriya Semeniuka, „dobrodzieja i prowizora” cerkwi

21. Cemetery beside the *tserkva*, a table at the tomb of Hryhoriy Semenyuk, 'the benefactor, site manager, and supervisor' of the *tserkva*

22. Typowe krzyże na cmentarzu grzebalnym

22. Typical crosses at the cemetery

23. Kaplica grobowa miejscowych dziedziców – Kleskich na cmentarzu grzebalnym

23. The sepulchral chapel of the local squires – the Kleski family, at the cemetery

22

23

malowideł olejnych i – w zależności od wyników badań na obecność polichromii – odrestaurowanie malowideł historycznych bądź opracowanie nowego wystroju malarskiego, wykonanego przy pomocy technik nie zagrażających drewnu.

5. Instalacja systemu przeciwpożarowego. Powinien być to system samoczynny, umożliwiający zgłoszenie pożaru przed przybyciem straży pożarnej (np. gaszenie mgłą wodną). Doświadczenia ostatnich lat wskazują, że bardzo wiele obiektów drewnianego dziedzictwa kulturowego Ukrainy (które generalnie nie mają żadnych zabezpieczeń o charakterze czynnym) ulega pożarom.
6. Zdjęcie współczesnej tablicy fundacyjnej, oczyszczenie z farby olejnej i konserwacja pierwotnego napisu fundacyjnego na nadprożu drzwi do babińca.
7. Szczegółowa kwerenda archiwalna w celu pełnego wyjaśnienia historii budowy obiektu, w tym montażu systemu wsporcze.
8. Wymiana nawierzchni chodników i schodków dookoła świątyni z kostki z prasowanego betonu na płyty z lokalnie dostępnego kamienia.

9. Postulowane przez ukraińskie portale obrońców dziedzictwa kulturowego usunięcie współczesnych dekoracji w postaci girland ze sztucznych kwiatów i haftowanych *rusznyków* wydaje się dyskusyjne, ponieważ ozdabianie budowli kultowych w ten sposób można odbierać jako autentyczny przejaw ludowego poczucia piękna i dbałości lokalnej społeczności o wystrój świątyni. Jest to zjawisko szersze i powszechne nie tylko na terytorium Huculszczyzny i Pokucia, ma charakter odwracalny (to przecież tylko dekoracja świątyni), więc może być rozpatrywane w kategoriach różnic gustów i nie musi podlegać restrykcyjnemu traktowaniu. Trzeba pamiętać, że cerkwie są na bieżąco użytkowane, a sposób dekorowania wpływa z lokalnej duchowości i poczucia estetyki, która – choć dla fachowców kiczowata – odpowiada potrzebom wiernych. Istotne jest, by takie dekoracje nie powodowały zagrożenia dla zabtkowej substancji.

10. Wykonanie wielojęzycznych tablic informacyjnych, służących zarówno lokalnej społeczności, jak i coraz liczniej odwiedzającym Wierbiąż turystom.

Znając ukraińskie realia, w tym przede wszystkim nikłą wiedzę lokalnych społeczności na temat dziedzictwa kulturowego i konieczności jego ochrony, autor ma świadomość, że spełnienie powyższych postulatów nie będzie łatwe i szybkie. Pozostaje zatem życzyć ukraińskim służbom ochrony zabytków, a także liczным wielbicielom historycznej architektury

drewnianej, aby potrafili skutecznie zadbać o wierbiąską świątynię. Jej wartość potwierdził wpis na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Być może, skoro wpis ów miał charakter transgraniczny, warto rozważyć podjęcie współpracy między specjalistami z Polski i Ukrainy.

W artykule wykorzystano informacje uzyskane w trakcie prowadzonych przez autora wywiadów terenowych – Wierbiąż Niżny, 7 lipca 2011 r., informatorzy: Taras Maksym'juk (*pałamar*), o. Wasyl (Bazyli) Wepruk (proboszcz); Sopów, 11 lipca 2011 r., informator: o. Ołeh Tkaczuk (proboszcz). ■

Dr inż. arch. Włodzimierz Witkowski, adiunkt w Instytucie Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, główny specjalista w Narodowym Instytucie Dziedzictwa – Oddziale Terenowym w Łodzi. Od 1995 r. opiekun Koła Naukowego Studentów Architektury PŁ „IX Piętro”, organizator i kierownik 16 wypraw naukowych na Huculszczyznę. W 2004 r. obronił na Wydziale Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska PŁ doktorat pt. *Architektura drewniana Huculszczyzny. Budowle świeckie*, nagrodzony przez ministra infrastruktury „za istotny wkład w dzieło ochrony tożsamości kulturowej Hucułów”. Współautor kilku książek, autor i współautor wielu artykułów naukowych. Rzeczoznawca ministra kultury i dziedzictwa narodowego w zakresie opieki nad zabytkami w dziedzinach: krajobraz kulturowy (specjalizacja: zabytkowe układy wiejskie) oraz architektura i budownictwo (specjalizacja: architektura i budownictwo drewniane) w kadencjach 2005-2008, 2009-2012, 2013-2016. Członek PKN ICOMOS, Izby Architektów RP, PTTK. W latach 2008-2012 kierownik studiów podyplomowych „Ochrona historycznych struktur budowlanych” na Wydziale Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska PŁ.

Przypisy

- [1] [NN], *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat*, http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Miejsca_na_liscie/Liste_miejsc/miejsce.php?ID=1514 [dostęp: 31.12.2013].
- [2] Autorowi znanych jest zaledwie kilka niewielkich objętościowo opracowań, w tym dwa o charakterze historyczno-krajoznawczym: M. Gorodenko, *Tajemnica cars'kih vorit*, Košiv 1997, s. 95-107 oraz M. Lasijčuk, *Nižnij Verbiž*, [w:] M. Lasijčuk, Ĺ. Ludčak, *Narisy i materialy z istorii ta narodoznavstva*, Kolo-miâ 1995, *non vidimus*, i trzecie – polemiczne w stosunku do spodziewanego wówczas uzasadnienia wpisu na Listę UNESCO: N.P. Bablj, *Cerkva rizdva Bogorodici (1756-1808) u seli Nižnij Verbiž*, „Vіsnyk Deržavnoï akademii kerivnih kadriiv kul'tury i mistectv” 2012, nr 3, wersja elektroniczna: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2012_3/38.pdf [dostęp: 01.01.2014] (w wersji dostępnej elektronicznie brak, niestety, paginacji). Cerkwi w Wierbiązu Niżnym autor poświęcił

- dwie strony w opracowaniu: W. Witkowski, *Wierbiąż Niżny* [w:] *Huculszczyzna 2011. XIV Wyprawa Naukowa Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej w Karpaty Wschodnie*, Łódź 2011, s. 26-27, dokumentującym przede wszystkim pomiar inwentaryzacyjny wykonany w 2011 r. pod jego kierunkiem. Informacji na temat wierbiąskiej cerkwi niewątpliwie ostatnio przybyło, przede wszystkim w różnych źródłach internetowych, głównie ukraińskich, mają one jednak w przeważającej większości charakter popularny i powtarzają z mniejszą lub większą dokładnością dane znane wcześniej.
- [3] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, Warszawa 1893, s. 214, za: *Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. V, Lwów 1875, s. 12.
 - [4] Tamże, za: *Akta Grodzkie i Ziemske...*, jw., s. 38.
 - [5] *Istoriâ mist i sil Ukraïns'koï RSR v 26 tomah. Ivano-Frankivs'ka oblast'*, Kiïv 1971, s. 324; M.L. Hudaš, *Ukraïns'ki karpats'ki i prykarpats'ki nazvy naselenyh punktiv. Utvorennâ vid*

- clov'ans'kih avtohtonnih vidkompozitnih skoročennih osobovih vlasnih imen*, Kiïv 1995, s. 57. Rok 1443 funkcjonuje obecnie jako oficjalna data pierwszej wzmianki o miejscowości, patrz: *Upravlinnâ Golovderžslužby v Ivano-Frankivs'kij oblasti – Publikacii – ATU Kolomijs'kij rajon*, <http://nads.gov.ua/sub/ivfrankovska/ua/publication/content/11479.htm> [dostęp: 10.09.2013] (oficjalna strona www Głównego Urzędu Państwowej Służby Ukrainy w obwodzie iwano-frankiowskim, rejon kołomyjski).
- 6 *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Archidioeceseos Metropolitanae Graeco Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1832*, Leopoli [1832], s. 123.
 - 7 *Šematyzm" vsego klira greko-katoličeskoj eparhii stanislavôvs'koj na rok" božij 1901*, Stanislavôv" 1901, s. 103; *Šematyzm vsego klira greko-katolic'koj eparhii stanislavivs'koj*, Stanislaviv 1938, s. 116; V. Slobodân, *Katalog isnuičih derev'anyh cerkov Ukraïny i ukrâinc'kih etničnyh zemel'*, „Visnyk" 1996, číslo 4, s. 93; V. Ârema, (Patriarh Dymitrii), *Cerkovne budivnictvo Zahidnoï Ukraïny*, L'viv 1998, s. 52, 63 i in.
 - 8 *Titor* (tytor, a raczej ktytor lub tytar) – fundator (patrz: Â. Taras, *Ukraïns'ka sakral'na derev'âna arhitektura. Ilüstrovanij slovník-dovidnik*, L'viv 2006, s. 231, 387, 407-408).
 - 9 *Pročij* (ros. *pročij*) – inny, pozostały, drugorzędny (słowo pochodzące z języka staroruskiego, współcześnie zachowane tylko w języku rosyjskim).
 - 10 *Provizor* – prowizor (cerkwi) – osoba zajmująca się ekonomicznymi (gospodarczymi, finansowymi) sprawami świątyni, działająca w ścisłym porozumieniu z proboszczem, odpowiednik zarządcy, menedżera. W trakcie budowy prowizor pełnił rolę kierownika, nadzorcy, osoby czuwającej nad jej prawidłowym przebiegiem. Prowizor bardzo często był równocześnie fundatorem. Za pomoc w ścisłym zdefiniowaniu terminu autor serdecznie dziękuje Jurijowi Nesterukowi z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie.
 - 11 Ortografia i abrewiacje świadczą o tym, że tekst przepisywany musiał być z oryginalnego. Pewne niedokładności dowodzą, że być może przepisywanie owo odbyło się bez pełnego odczytania i zrozumienia.
 - 12 Ołeksa Dowbusz (Aleksy Dobosz, ur. 1700, Peczeniżyn, zm. 1745, Kosmacz) – postać historyczna, legendarny zbójnik karpacki (tzw. opryszek) działający wraz ze swoją bandą w latach 1739-1745 na terenie Pokucia (kryjówki w trudno dostępnym masywie Czarnohory, w sercu Huculszczyzny), dopuszczający się zuchwałych napadów na okoliczne dwory, miasteczka i wsie. Początkowo odbierany przez miejscowych raczej niechętnie. Po śmierci, zadanej z rąk huculskiego gospodarza Stefana Dźwinki z Kosmacza, w niezliczonych huculskich podaniach, balladach i pieśniach sławiony jako obrońca uciśnionych i pogromca bogaczy. W historiografii radzieckiej włączony do teorii walki klas, przedstawiany przede wszystkim jako bojownik o wyzwolenie społeczne pańszczyźnianych chłopów, w historiografii ukraińskiej także jako pogromca „polskich panów”. Ma na Huculszczyźnie i Pokuciu liczne pomniki, a jego zadziwiający kult jest obecnie mieszkanką poglądów wywodzących się z ww. nurtów (radzieckiego – komunistycznego i narodowego ukraińskiego) oraz ludowych przekazów. Pisało o nim szerzej wielu autorów, w tym August Bielowski (*Pokucie*, „Czas. Dodatek miesięczny” 1857, R. II, t. VI, z. 18, s. 705-706, 716-734) i Stanisław Vincenz (*Na Wysokiej Połoninie*, Pasma I, *Prawda Starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Warszawa 1980, rozdział *O synu biedaków Doboszu młodziutkim ta duma*, s. 217-317). Po śmierci Dobosza banda rozpięchła się na kilka lat. Po jej ponownym zebraniu się kierował nią Wasyl Bajurak, osądzony i stracony w Stanisławowie w 1754 r.
 - 13 S. Vincenz, jw., s. 248. Vincenz nie używa jednak imienia i nazwiska Hryhorija Semeniuka.
 - 14 Taką funkcję przypisują mu niektóre opracowania ukraińskie.
 - 15 Wedle innej wersji ludowego podania, cytowanej w kilku niepotwierdzonych źródłowo publikacjach elektronicznych (patrz np.: N. Golomidova, *Nižnij Verbiž: Velič duhu, zakryta v blâhu* (*Wierbiż Niżny. Wielkość ducha zakuta w blachę*), <http://firtka.if.ua/?action=show&id=38477> [dostęp: 01.01.2014]), Semeniuk osiedlić się miał w Wierbiżu już w roku 1732, co jednak oznaczałoby, że 7 lat przed rozpoczęciem działalności Dobosza i jego grupy. Miał też wziąć za żonę córkę młynarza i samemu prowadzić młyn.
 - 16 M. Lasijčuk, jw., s. 23; cyt. za: M. Gorodenko, jw., s. 98 oraz N.P. Babij, jw.
 - 17 M. Lasijčuk, jw.; za: M. Gorodenko, jw., s. 97-98; także za: [NN], *Âk zberegty skarby naciï*, „PRAVDA.if.ua”, <http://pravda.if.ua/news-42254.html> [dostęp: 31.12.2013].
 - 18 Napisał o tym już w 1997 r. Mychajło Gorodenko (M. Gorodenko, jw., s. 97). W publikacjach ukraińskich obecne jest przekonanie, że Semeniuk zbudował dzwonnice zanim przystąpił do budowy cerkwi.
 - 19 Takie przypuszczenie wysunął także Gorodenko (M. Gorodenko, jw., s. 98-99).
 - 20 Z zapisów w *Šematyzmach* dotyczących różnych cerkwi Huculszczyzny i Pokucia wiadomo, że daty rozpoczęcia budowy i poświęcenia różniły się zwykle maksimum o rok-dwa (choć w przypadku kilku świątyń bywało to nawet 30-40 lat, np. dla cerkwi pw. Narodzenia NMP w Rożnowie były to aż 32 lata: 1868 i 1900, co jednak nie oznacza, że tyle czasu trwała sama budowa). Ze współczesnych obserwacji autorskich wynika, że miejsce pod cerkiew może być wyznaczone znacznie wcześniej, a nawet ograniczone podwalinami na długo przed rozpoczęciem stawiania ścian. Zrąb cerkiewny stawia się zwykle w ciągu jednego sezonu budowlanego, czasem pozostawiając go do wyschnięcia do następnego roku albo nawet na dwa lata, ale zazwyczaj dąży się do tego, aby budowlę jak najszybciej zwieńczyć dachem, by chronić ściany przed opadami – budowy cerkwi w Kosmaczu (1995-1996), Stebniach (po stronie galicyjskiej; 2005-2007), Kosowie Moskalówce (2009-2011), Słobodzie Bolechowskiej (2010). Potem czas schnięcia konstrukcji i wyposażania świątyni może być rozciągnięty na kilka lat.
 - 21 Autorowi nie są znane dane dotyczące liczby mieszkańców w okresie od 2. poł. XVIII w. do początku wieku XIX. Najbliższe czasowo są informacje dopiero z 1832 r., gdy w Wierbiżu Niżnym odnotowano 730 wiernych grekokatolików (*Schematismus...* jw., s. 123), co oznacza, że wówczas była to wieś stosunkowo duża i ludna. Wiadomo też np., że na początku XVIII w. parafia była silna, skoro miała swą cerkiew filialną w sąsiednim Wierbiżu Wyżnym. Dzwonnica, która tam po niej pozostała, pochodzi z 1728 r. (obecna cerkiew powstała w roku 1861).
 - 22 V. Slobodân, *Šeparivci. Korotkij naris istorii sela*, mpis ze zbiorów Iwana Petrowycza Terpeljuka, przewodniczącego Rady Wiejskiej wsi Szeparowce, s. 3 (brak źródła; tekst prawdopodobnie z ok. 2003-2005 r.). Autor powołuje się tam na inwentarz majątku cerkiewnego z 1824 r. Znany badacz Wasyl Slobodân jest rodzinnie związany z Szeparowcami. Patrz także: W. Witkowski, *Szeparowce*, [w:] *Huculszczyzna. XVI Wyprawa Naukowa Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej*

- w Karpach Wschodnie, Łódź 2013, s. 30. Obecna cerkiew w Szeparowcach pochodzi z 1864 lub 1876 r.
- 23 „Gazeta Lwowska” 1812, nr 8, s. 1. W tym wypadku, skoro data 1808 nie była dotychczas kwestionowana, należałoby założyć, że albo informacja prasowa była nieścisła, albo w latach 1809-1810 trwało wspomniane wyposażenie świątyni. Informację o medalu dla Semenika podała w 2009 r. Larysa Marčuk, jednak bez odwołania się do numeru gazety i strony (L. Marčuk, *Zolota medal' mirošniku vid cisarâ*, „Viče. Žurnal Verhovnoi Rady Ukraïny” 2009, nr 21, wersja elektroniczna: <http://www.viche.info/journal/1707/> [dostęp: 31.12.2013]).
 - 24 Mieszkańcy szczycą się, że ich wieś leży nad czterema rzekami: Prutem, Luczką, Pistynką i Sopówką, co zresztą jest przyczyną nieustającego zagrożenia powodziowego.
 - 25 Według Naukowo-Badawczego Instytutu Studiów w zakresie Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury Ukrainy (Naukovo-doslïdnij institut pam'atkoohoronnih doslïdžen' Ministerstva kultury Ukraïny) w trakcie badań terenowych w 2010 r. stwierdzono, że jego reliktem mogą być pozostałości rowu obronnego przecinające teren przy cerkwi od strony północno-zachodniej: [NN], *Cerkva Rizdva Presvâtoï Bogorodici v s. Nižn'omu Verbiži*, <http://www.spadshina.org.ua/index.php?SID=56&itemID=774> [dostęp: 01.01.2014] (oficjalna strona www Naukowo-Badawczego Instytutu Studiów w zakresie Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury Ukrainy).
 - 26 V. Ârema, jw., s. 52, 63.
 - 27 Na wyjątkowość i nietypowość planu tej cerkwi autor zwracał już uwagę w 2011 r. w opracowaniu: W. Witkowski, *Hucul-szczyzna 2011...*, jw., s. 26.
 - 28 V. Ârema, jw., s. 52, 63.
 - 29 Patrz np.: R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 193, fot. 206; V. Ârema, jw., s. 52, fot. 4, 5; Â. Taras, *Sakral'na derev'ana arhitektura ukraïnciv Karpat*, L'viv 2007, s. 418, fot. 2.
 - 30 V. Sičyn'skyj, *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*, Praha 1940, s. 167. Wspomniany plan został zresztą później błędnie odczytany i zinterpretowany w opracowaniu R. Brykowskiego, jw., s. 93.
 - 31 Były to cechy planów pozwalające kojarzyć obie świątynie z charakterystyczną grupą planów cerkwi huculskich, znanych przede wszystkim z zachodniej części regionu i doliny Prutu: Delatyn, Dora, Żabie Ilcia, na Zakarpaciu Jasinia – Strukowska, Zielona (rejon nadwórniański), Kamionka Wielka (rejon kołomyjski), Mikuliczyn, Tatarów, Worochta (tzw. nowa cerkiew, lata 30. XX w.).
 - 32 V. Ârema, jw., s. 51, fot. 8, s. 63.
 - 33 M.in. Skit Maniawski (1681, przen. do Nadwórnej w 1780, nie istn.), Słoboda Bolechowska (1700), Dołha Wojniłowska (1713), Tyśmienica (1736), Pójló (1778, 1794, nie istn.), Cisów (1783), Lisowice (1755?, 1871?), Synowódzko Niżne (1803? 1830?), Krechowice (1842), Iłemnia (1877) i in. Charakterystyki cerkwi o planach typu *trëfle* pojawiły się stosunkowo wcześniej, patrz np.: K. i T. Mokłowski, *Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej przez zmarłego Kazimierza i Tadeusza Mokłowskich*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1907 (1912), t. VIII, z. 1-2, s. 202, 205-206; T. Mokłowski, *Skit w Maniawie. Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1915, t. IX, z. 3-4, s. 433-450; T. Obmiński, *O cerkwiach drewnianych w Galicji*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1914, t. IX, z. 3-4, s. 426-427.
 - 34 Maljarczuk bywa też utożsamiany z Semenikiem – patrz: M. Gorodenko, jw., s. 101-103.
 - 35 V.V. Grabovec'kij, *Legendarni opryski – licari (XVI-XIX cm.) v litopisi ta ilüstraciâh*, Ivano-Frankivs'k 2008, s. 115-116, *non vidimus*, cyt. za: N.P. Babij, jw.
 - 36 Autorka odnosi się do takich klasycznych opracowań, jak np.: M. Drağan, *Ukraïns'ki derevlâni cerkvy. Geneza i rozvj formy*, L'viv 1937; P.G. Ūrčenko, *Derev'ana arhitektura Ukraïny*, Kiïv 1970; V. Šerbakivs'kij, *Ilüzijne pidvisšennë vnutrišnoi visokosti ukraïns'kih cerkov*, „Zapiski İstoričnoï i filologičnoï sekcii Ukraïns'kogo Naukovogo Tovaristva v Kiëvi”, Kiïv 1914; I.R. Mogytyč, *Gromads'ki sporudy. Dzvinici. Cerkvi*, [w:] *Narodna arhitektura Ukraïns'kih Karpat XV-XX st.*, Kiïv 1987; Â. Taras, *Ukraïns'ka sakral'na...*, jw.
 - 37 M. Gorodenko, jw., s. 102.
 - 38 Wymiary uzyskane przy pomocy pomiarów bezpośrednich dalmierzami laserowymi. N. Babij niezbyt precyzyjnie odnosi wysokość 11,50 m do całych „wież z baniami” (N.P. Babij, jw.).
 - 39 Wymiary przybliżone, uzyskane metodą pośrednią z wykorzystaniem dalmierzy laserowych, płaszczyzny pomocniczej (tzw. horyzontu roboczego), lat mierniczych i przekształceń geometrycznych.
 - 40 Według N.P. Babij, jw., długość wynosi aż 19,622 m, co sugeruje również pomiar dalmierzem laserowym, ale nie zgadza się z rzeczywistą długością cerkwi o prawie 0,6 m, nawet z uwzględnieniem grubości zrębowych ścian. Różnica może wynikać z przyjęcia innych punktów pomiaru niż w przypadku inwentaryzacji IAIU PŁ z 2011 r. Szerokość podana przez tę autorkę to 16,43 m, co po uwzględnieniu grubości ścian jest w przybliżeniu zgodne z pomiarem IAIU PŁ, dokonany taśmami i dalmierzem laserowym.
 - 41 Wyłączywszy tzw. nową cerkiew w Worochcie (lata 30. XX w.), reprezentującą jednak ukraiński styl narodowy.
 - 42 [NN], *Drewniane cerkwie...*, jw.
 - 43 Znana jest np. tzw. stara cerkiew w Worochcie (XVIII w.), a także cerkiew tzw. Strukowska w Jasiniach (1824, wpisana obok wiejskiej w 2013 r. na Listę światowego dziedzictwa UNESCO). Już Ryszard Brykowski (jw., s. 32) zauważył, że stosowanie drewna okantowanego było charakterystyczne raczej dla ciesiołki zawodowej i to przede wszystkim przed połową XVIII w., a istniejące obecnie huculskie cerkwie pochodzą w przeważającej większości z wieku XIX, gdy w ciesiołce na Podkarpaciu dominował nurt ludowy lub na poły ludowy, na poły profesjonalny (tamże, s. 54).
 - 44 [NN], *Drewniane cerkwie...*, jw.
 - 45 N. Golomidova, jw., zapewne za: M. Lasijčuk, jw.
 - 46 Patrz: V. Ârema, jw., s. 52, fot. 2, 3.
 - 47 N. Golomidova, jw., pisze, że był to okres, gdy na Ukrainie szeroko rozpowszechniony był handel oparty na zasadzie wymiany barterowej – z Rosji i wschodnich obwodów Ukrainy przywożono na Ukrainę Zachodnią całe furgony blachy, a zabierano ziemniaki i inne produkty spożywcze. Obijanie huculskich i pokuckich cerkwi błyszczącą, dekorowaną blachą było (i – niestety – nadal jest) zjawiskiem powszechnym, zauważanym jako bardzo negatywne przede wszystkim przez ukraińskich miłośników architektury drewnianej. Problemy i zagrożenia z tym związane autor podnosił wielokrotnie przy różnych okazjach i w różnych gremiach (patrz np.: W. Witkowski, *Embroidered shirt and metal tin. Evolution of decorative detail in Hutsul architecture at the beginning of the 21st Century*, [w:] *Traditional Craft in 21st Century Architecture. Proceedings of the International Conference, 4-5 April 2005*, Szczecin 2005,

- s. 113-121; W. Witkowski, *Hutsul orthodox church. Selected conservation problems*, "Annals of Warsaw University of Life Sciences. Forestry and Wood Technology" 2007, nr 62, s. 351-358).
- 48 Jeśli nie liczyć uszkodzenia ikonostasu, pogarszającego jego odbiór wizualny, oraz rozwiązań przyjętych w części ołtarzowej, które są wprawdzie bardzo poprawne pod względem konstrukcyjnym, ale które z pewnością nie miały żadnych pretensji estetycznych, najpewniej z powodu bardzo ograniczonej dla wiernych dostępności przestrzeni za ikonostasem.
- 49 Nieco odmienną konstrukcję wsporczą napotkamy w ramionach bocznych (dobudowanych) cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego w sąsiednim Spasie. Różnego typu wewnętrzne szkieletowe konstrukcje wsporcze zwiężających się (łamanych) zrębów i wieńcowych kopuł cerkiewnych są też dobrze znane skądinąd, żeby przykładowo wymienić choćby cerkiew w Gorajcu na Roztoczu (1586), Radrużu (4. ćw. XVI w.) i Załużu w Przemyskiem (przed 1700, nie istn.).
- 50 M. Gorodenko, jw., s. 98.
- 51 J. Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielk. Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych kraju, z oznaczeniem starostw, sądów powiatowych [...] z najnowszą mapą Galicji i Bukowiny, Złoczów 1886*, s. 207.
- 52 J. Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych kraju*, Lwów 1904, s. 189.
- 53 Według informacji o. Ołeha Tkaczuka, proboszcza z Sopowa (wywiad terenowy 11.07.2011, W. Witkowski).
- 54 *Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920-1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego)*, Warszawa 1998, s. 28.
- 55 Decyzja Obwodowego Wydziału Kultury Obwodu Iwano-Frankińskiego z 18.06.1991 r., nr 112 (za: N.P. Bablj, jw.).
- 56 Perel'ik pam'atok spadšiny nacional'nogo značennâ Ivano-Frankivs'koï oblasti, zanesenyh do Deržavnogo reëstru neruhomih pam'atok Ukraïny (Spis zabytków dziedzictwa kulturowego znaczenia narodowego Obwodu Iwano-Frankińskiego wpisanych do Państwowego rejestru zabytków nieruchomości Ukrainy). Dokument z 11 grudnia 2012 r., dotyczy wpisów z 3 września 2009 r. (nr 928) i 10 października 2012 r. (nr 929), <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=313129> [dostęp: 18.01.2014] (oficjalna strona www Ministerstwa Kultury Ukrainy).
- 57 N.P. Bablj, jw.
- 58 [NN], *Cerkva Rizdva Presvâtoï Bogorodič...*, jw. Obecnie w bezpośrednim sąsiedztwie zabytku zabudowy nie ma, jeśli nie liczyć ogromnego w skali wsi gmachu nowej, murowanej cerkwi, budowanej od 2008 r. 250-300 m na południe.

Bibliografia

- Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. V, Lwów 1875.
- Ârema V., (Patriarh Dymitrij), *Cerkovne budivnictvo Zahidnoï Ukraïny*, Kryvoručka Ů. (red.), L'viv 1998.
- Bablj N.P., *Cerkva rizdva Bogorodič (1756-1808) u seli Nižnij Verbiž*, „Viśnik Deržavnoï akademii kerivnih kadriŭ kultury i miśtectv” 2012, nr 3, wersja elektroniczna: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2012_3/38.pdf [dostęp: 01.01.2014].
- Bielowski A., *Pokucie*, „Czas. Dodatek miesięczny” 1857, R. II, t. VI, z. 18, s. 705-706, 716-734.
- Bigo J., *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielk. Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych kraju, z oznaczeniem starostw, sądów powiatowych [...] z najnowszą mapą Galicji i Bukowiny, Złoczów 1886*.
- Bigo J., *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych kraju*, Lwów 1904.
- Brykowski R., *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Dragan M., *Ukraïns'ki derevlâni cerkvy. Geneza i rozvj formy*, L'viv 1937.
- „Gazeta Lwowska” 1812, nr 8, s. 1.
- Golomidova N., *Nižnij Verbiž: Velič duhu, zakryta v blâhu* (Wierbiż Niżny. Wielkość ducha zakuta w blachę), <http://firtka.if.ua/?action=show&id=38477> [dostęp: 01.01.2014].
- Gorodenko M., *Tajemnica cars'kih vorit*, Kosiŭ 1997.
- Grabovec'kij V.V., *Legendarni opryški – licari (XVI-XIX cm.) v litopisi ta ilüstraciâh*, Ivano-Frankivs'k 2008.
- Hudaš M.L., *Ukraïns'ki karpats'ki i prykarpats'ki nazvy naselenyh punktiv. Utvorennâ vid clov'âns'kih avtohtonnih vidkompozytnih skoročennih osobovih vlasnih imen*, Kiïv 1995.
- Inwentaryzacja architektoniczno-budowlana cerkwi pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Wierbiązu Niżnym, rejon kołomyjski, obwód iwano-frankiński*, 7-8 lipca 2011 r., pełna. Zespół pomiarowy Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej: studenci arch. Monika Berdek, Tomasz Chojnacki, Łukasz Erdmański, Malwina Kozłowska, Adam Kotarski, Magdalena Miśkiewicz, Paulina Porczyk, Bartosz Zimny, pod kierunkiem W. Witkowskiego. Czystorysy – student arch. Adam Kotarski. Egzemplarz dokumentacji przekazany protokołarnie przedstawicielom parafii prawosławnej w Wierbiązu Niżnym w dniu 10 lipca 2013 r.
- Istoriâ miśt i sil Ukraïns'koï RSR v 26 tomah. Ivano-Frankivs'ka oblast'*, Černov O.O. (kier. komitetu red.), Kiïv 1971.

- Lasijčuk M., *Nižnij Verbiž*, [w:] Lasijčuk M., Ludčak Ĺ., *Narisy i materialy z istorii ta narodoznavstva*, Vasyl'čuk M. (red.), Kolomiâ 1995.
- Mapa topograficzna 1:100 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, arkusze: Kołomyja (pas 54, słup 40), Warszawa 1933 (32-33), Kuty (pas 55, słup 40), Warszawa 1933 (30), wersja niemiecka z okresu II wojny światowej: Kolomea (Kolomyja), Grossblatt Nr 440, 1940 (ze zbiorów autora).
- Marčuk L., *Zolota medal' mirošniku vid cisarâ*, „Viče. Žurnal Verhovnoi Rady Ukraïny” 2009, nr 21, wersja elektroniczna: <http://www.viche.info/journal/1707/> [dostęp: 31.12.2013].
- Mogytyč I.R., *Gromads'ki sporudy. Dzvinici. Cerkvi*, [w:] Goško Ŭ.G. (red.), *Narodna arhitektura Ukraïns'kih Karpat XV-XX st.*, Kiïv 1987.
- Mokłowski K. i T., *Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej przez zmarłego Kazimierza i Tadeusza Mokłowskich*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1907 (1912), t. VIII, z. 1-2, s. 199-228.
- Mokłowski T., *Skit w Maniawie. Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1915, t. IX, z. 3-4, s. 433-450.
- [NN], *Âk zberegty skarby nacii*, „PRAVDA.if.ua”, <http://pravda.if.ua/news-42254.html> [dostęp: 31.12.2013].
- [NN], *Cerkva Rizdva Presvâtoi Bogorodici v s. Nižn'omu Verbiži*, <http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=56&itemID=774> [dostęp: 01.01.2014] (oficjalna strona www Naukowo-Badawczego Instytutu Studiów w zakresie Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury Ukrainy – Naukowo-dosłdniej institut pam'âtkoohoronnih dosłdžen' Ministerstva kultury Ukraïny).
- [NN], *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat*, http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Miejsca_na_liscie/Liste_miejsc/miejsce.php?ID=1514 [dostęp: 31.12.2013].
- Obmiński T., *O cerkwiach drewnianych w Galicyi*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1914, t. IX, z. 3-4, s. 399-432.
- Perelik pam'âtok spadšiny nacional'nogo značennâ Ivano-Frankivs'koï oblasti, zanesenyh do Deržavnogo reêstru neruhomih pam'âtok Ukraïny (Spis zabytków dziedzictwa kulturowego znaczenia narodowego Obwodu Iwano-Frankiws'kiego wpisanych do Państwowego rejestru zabytków nieruchomych Ukrainy) [online]. Dokument z 11 grudnia 2012 r., dotyczy wpisów z 3 września 2009 r. (nr 928) i 10 października 2012 r. (nr 929), <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=313129> [dostęp: 18.01.2014] (oficjalna strona www Ministerstwa Kultury Ukrainy).
- Schematismus Universi Venerabilis Cleri Archidioeceseos Metropolitanae Graeco Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1832*, Leopoli [1832].
- Sičynskij V., *Dřevěné stavby v Karpatké oblasti*, Praha 1940.
- Slobodân V., *Katalog isnuučih derev'anyh cerkov Ukraïny i ukraïnc'kih etničnyh zemel'*, „Visnyk” 1996, číslo 4, s. 74-158.
- Slobodân V., *Šeparivci. Korotkij naris istorii sela*, mpis ze zbiorów Iwana Petrowycza Terpeljuka, przewodniczącego Rady Wiejskiej wsi Szeparowce (brak źródła; tekst prawdopodobnie z ok. 2003-2005 r.).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.), t. XIII, Warszawa 1893.
- Šematyzm vsego klira greko-katolic'koï eparhii stanislavivs'koï*, Stanislaviv 1938.
- Šematyzm vsego klira greko-katoličeskoj eparhii stanislavov's'koj na rok božij 1901*, Stanislavov 1901.
- Taras Â., *Sakral'na derev'âna arhitektura ukraïnciv Karpat*, L'viv 2007.
- Taras Â., *Ukraïns'ka sakral'na derev'âna arhitektura. Ilüstrovanij slovník-dovidnik*, L'viv 2006.
- Upravlinnâ Golovderžslužby v Ivano-Frankivs'kij oblasti – Publikacii – ATU Kolomij's'kij rajon*, <http://nads.gov.ua/sub/ivfrankovska/ua/publication/content/11479.htm> [dostęp: 10.09.2013] (oficjalna strona www Głównego Urzędu Państwowej Służby Ukrainy w obwodzie iwano-frankiwskim, rejon kołomyjski).
- Ŭrčenko P.G., *Derev'âna arhitektura Ukraïny*, Kiïv 1970.
- Vincenz S., *Na Wysokiej Połoninie, Pasma I, Prawda Starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z Wierchowiny Huculskiej*, Warszawa 1980, rozdział *O synu biedaków Doboszu młodziutkim ta duma*.
- Witkowski W., *Embroidered shirt and metal tin. Evolution of decorative detail in Hutsul architecture at the beginning of the 21st Century*, [w:] *Traditional Craft in 21st Century Architecture. Proceedings of the International Conference, 4-5 April 2005, Szczecin 2005*.
- Witkowski W., *Hutsul orthodox church. Selected conservation problems*, „Annals of Warsaw University of Life Sciences. Forestry and Wood Technology” 2007, nr 62, s. 351-358.
- Witkowski W., *Szeparowce*, [w:] *Huculszczyzna. XVI Wyprawa Naukowa Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej w Karpaty Wschodnie*, Łódź 2013.
- Witkowski W., *Wierbią Żiżny*, [w:] *Huculszczyzna 2011. XIV Wyprawa Naukowa Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej w Karpaty Wschodnie*, Łódź 2011.
- Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920-1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego)*, Brykowski R., Ruszczyk G. (red. nauk.), Warszawa 1998.

Summary

Nyzhnyi Verbizh – a Hutsul(?) *Tserkva* at the UNESCO World Heritage List

In 2013, the orthodox church dedicated to Holy Mother's Birth, in Nyzhnyi Verbizh near Kolomyia, in the Ivano-Frankivska oblast', in the area of Pokuttya, which neighbours the Hutsul Lands, was inscribed on the UNESCO World Heritage List, together with fifteen other wooden *tserkvas* of Carpathian region in Poland and Ukraine.

Due to his long-lasting supervision of architectural measurements of the Hutsul folk architecture and wooden sacred architecture in the Hutsul Lands and in the Pokuttya region, the author presents this atypical temple, which is still little known in Poland, and refers to the comment that accompanies its inscription on the UNESCO World Heritage List.

In the article there is presented the history of this orthodox church, which was a foundation made by a reformed Carpathian robber, Hryhoriy Semenyuk Melnyk, who belonged to the company of the famous Hutsul hoodlum, Oleksy Dowbush, in the first half of the 18th century. It is supposed that the founder of the *tserkva* built it with money that belonged to the company. There are even three dates of building that are considered: 1756, 1788, and 1808, when the currently existing object was built. It can be found in literature that the orthodox church could be built for even 50 years, which is however unlikely. In 1812, the over 100-year-old miller, Semenyuk, was given a gold medal from the emperor Francis II (I) Habsburg for his services for the foundation and building the church. An older temple (maybe also linked with the same founder) was taken to pieces and sold to a nearby village, Sheparivtsi, in 1811, but it has not survived up to the present.

The five-domed orthodox church has a cruciform plan of the ground floor which is very atypical for that region, with all the four arms closed with three sides (the so called tetra-conch plan). The remaining characteristics of the architectural form (i.e. the division into levels, the small roof around, the eight-sided tambours with log construction domes and the eight-slope tent roofs), sizes and functional programme of the temple correspond to one of the types of the Hutsul orthodox church – the model of the cruciform five-domed temple. There also exists a tradition in which it is said that the *tserkva* was built by Hutsul carpenters, who were brought from the mountains by the founder. However, due to its unique plan, the church should not be qualified as 'the best developed example of the evolving stages of the Hutsul orthodox church'. It is a hybrid form, which has neither a counterpart nor a continuation in the Hutsul Lands or in the neighbouring Pokuttya region, thus it cannot be referred to as a representative example of the Hutsul

sacred architecture. At the same time, it is not possible now to reject its potential formal links with baroque orthodox churches from Podolia, Dnieper Ukraine, Dnieper Left-bank Ukraine, and Slobozhanshchyna, which are suggested by some Ukrainian authors.

On the basis of the field studies that – among others – led to making measurement documentation by architecture students from the Technical University of Łódź, under the supervision of the author, there are discussed characteristics of the log construction, with consideration given to the use of squared timber and quoins joined with one-side notches and cut endings of logs, which was relatively rare in that region. There is also analysed the unique, inner, framed supportive system of the log constructed walls and domes, which was not noticed by researchers, and there is posed and confirmed the hypothesis that it was introduced later during some renovation works. It is an exceptionally well-thought-out solution, which demanded significant theoretical knowledge on statics of a building and high practical skills, and which is also attractive from the esthetical point of view.

The most valuable object inside is the baroque iconostasis, a high artistic value is also represented by side altars and the altar in the chancel. Low-class contemporary polychromes from the end of the 20th century, which fill all the inner surfaces, were most probably painted on the former paintings made by a local painter, Ivan Voronyuk, which was not mentioned when the *tserkva* was put on the UNESCO World Heritage List.

Near the orthodox church, there is an older belfry made of oak timber, built in 1747, and probably founded by Semenyuk as well. The grave of the miller, who died in 1822 at the age of 114, has survived in the nearby cemetery. Near some pretty stone crosses there has also survived a sepulchral of the Polish family of Kleski, who were local squires.

The most important conservatory demands include removing from walls and roofs the sheets of shining metal, decorated with embossed patterns, which covered the temple in the 90s of the 20th century, and restoring the original shingle covering. It is important to examine the building from the technical point of view – to define the state of its construction and possible needs of strengthening, and also to install a fire-fighting system. It should be attempted to explain thoroughly the building history of the object. It is worth examining the quality of the original wall paintings and maybe restoring the historical decoration. Due to the cross-border character of inscription on the UNESCO World Heritage List, it would be advisable to start a cooperation among Polish and Ukrainian specialists in order to restore the full value of this precious temple.

Translated by Joanna Witkowska